

ӘСЕТ

ШЫҒАРМАЛАР

ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ

М. О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ
ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

ӘСЕТ НАЙМАНБАЕВ

ШЫҒАРМАЛАР

(ӨЛЕҢДЕР, АЯТЫСТАР, ДАСТАНДАР)

Құрастырғандар:
Б. Адамбаев, С. Ордалиев.

ЖАЗУШЫ. БАСПАСЫ, АЛМАТЫ — 1968

ӘСЕТ АҚЫН

Әлеуметтік, ғибраттық ойларын, демократтық-ағартушылық идеяларын өлеңмен, әнмен таратқан Абайдан бастап ақындық өнер қазақ арасында жаңа сапаға ауысты, жаңа мазмұнға ие болды. Ақын сөз шебері ғана емес, бүкіл ел қамын ойлайтын ақылды, білімді әлеуметтік қайраткерге айналды. Міне сол дәуірде Абай айналасында дарынды, білімді бір топ жаңашыл жастар-ақындар пайда болды. Солардың бірі — Әсет Найманбаев.

Әсеттің есімі оқырман жұртқа, негізінде, «Әсет пен Рысжан айтысынан», яғни айтыс ақыны ретінде таныс. Алайда Әсет Найманбаев айтыстарымен бірге «Пушкин», «Салиха-Сәмен», «Ағаш ат», «Үш жетім қыз» т. б. поэма-дастандар жазған эпик ақын, «адамның бұлбұлы» атанған әнші-композитор. Оның өзі шығарған «Әсет», «Қисмет», «Қаракөз», «Інжу-маржан», «Үлкен ардақ», «Кіші ардақ» секілді ондаған әні бар. Сондықтан да академик Ахмет Жұбанов оны «Арқаның ән қайраткерлерінің бірі» деп бағалап: «Әсет творчествосы біздің заманымыздың музыкалық кәдесіне толық асуда; ол Әсет творчествосының халықпен байланысты болып, халықтың жоғын жоқтау жолында болуынан»,¹ — дейді.

¹ А. Жұбанов. Замана бұлбұлдары, Алматы, 1963, 271-бет.

Әсеттің өмір тарихы, негізгі шығармалары кейінгі кезге дейін беймәлім болып келді. Тек соңғы он шақты жыл ішінде М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қызметкерлері Семей, Шығыс Қазақстан, Қарағанды облыстарына ғылыми сапармен шығып, ел аузынан жиған, жазып алған қолжазбалардың нәтижесінде ақынның өмір тарихы анықталды, бұрын белгісіз шығармалары табылды. Сөйтіп, Әсет Найманбаев көрнекті ақын, әнші ретінде зерттеліп қазақтың әдебиеті мен музыка өнерінің тарихынан өзіне лайықты орын алды.

Ақынның аталас ағайындары Семей облысы, Үржар ауданында тұратын Тәти Жайнақбаевтың (1888 жылы туған), Қарағанды облысы, Қоңырат ауданында тұратын Смағұл Байжұмановтың (1860—1957) және Әсеттің қызы Сәмөгей Әсетованың (1910 жылы туған) айтуларына, Әсеттің руы арғын, арғын ішінде Майлық, Қожамберді. Ата мекені Қарқаралы, Қаршығалы өзенінің бойы. Әсеттің үлкен әкесі Жұмағұлдан Найманбай, Қайранбай деген екі ұл туады. Қайранбайдан ұрпақ жоқ, Найманбайдан — Әсет. Найманбайдың қонысы Қызыларай, Керегетас тауларындағы Ақсай қыстағының басы, қазіргі Қарағанды облысы, Қоңырат ауданы, «Қызыларай» колхозының жері.

Найманбай кедей болған, жігіт кезінде кәсіп іздеп Семейге барған. Әсет Семей облысында 1867 жылы туған. Найманбайдың шаруасы мұнда да оңала қоймаған. Сондықтан ол Найман, Мәмбет ішіндегі бір апасын сағалап, Әсеттің жас кезінде Бақтыдағы Байжігіт ішіне көшіп келеді. Ол жайында Сәмөгей былай дейді: «Әке-шешем аса кедей болды,— деп отыратын еді аға.— Содан әкем Найманбай Бақтыдағы Мәмбетке берген жалғыз әпкесін сағалап менің 7 жасында Бақтыға көшіп келген. Келсе әпкесі өліп қалған екен. Құдасы көп көмек көрсете алмайды, соғымына бір ғана тай береді. Бірақ әке-шешем қайтпай бір сныр сатып алып, осында тұра береді».

Әсеттің әкесі Найманбай, шешесі Кермекас баласын Бақтыдағы Ғабдішүкір (Зейнолла деп те атайды) имамның медресесіне береді. Медреседе оқып жүргенде-ақ Әсеттің ән мен өлеңге әуестігі байқалады. Имам Әсетке бата бермейді. Әсет те молда болғысы келмейді. Ол 14-15 жасында Әсембай деген саудагерге жалданады. Әсеттің бақытына Әсембай өнерді бағалай білетін көзі қаракты саналы адам болып шығады. Ол әншілігімен, ақындығымен елге таныла бастаған талантты Әсетті бір жолы атшы ғып Қоянды жәрменкесіне ала барады, сырнай сатып әперіп «балам, жасқаншақтама және бұрын айтысқа түскенім жоқ деп ешкімге сыр берме» деп Рысжанмен айтысуға себепші, дем беруші болады.

Ол кезде жәрменке мал сатып, мата алушы айырбас—сауда базары ғана емес, қазақтың бай-мырзасы, би-болысы байлық пен салтанат салыстыратын жүйріктер жарысқа, күштілер күреске түсетін мереке, думан орны болған; ақын мен шешен, әнші мен күйші секілді әртүрлі талант иелері елдің «игі жақсыларының», малшы-қосшылардың алдында ойын-сауық, өнер көрсететін ортаға айналған.

Атақты Қоянды жәрменкесінде болып, әртүрлі өнерпаздармен кездесуі, онда өзінің ақындық, әншілік талабын көрсетуі, әсіресе «Ірбіт шапқан Хамит Жапарбайдың ақыны Рысжан қызбен айтысып, оны жеңуі» Әсеттің есімін елге танытып, атағын шығарады. «Рысжанды жеңіп үлкен олжалы болып қайттым... Осыдан кейін өлең айтып, ән салып ел араладым. Халық құрметінің арқасында кимегенді кидім, ішпегенді іштім» дейді екен Әсет (қызының естелігінен).

Әсет Абаймен осы сапарында, Қоянды жәрменкесінде немесе соның артынша кездессе керек. Олай дейтініміз зерттеуші Қайым Мұхаметхановтың айтуынша «Әсеттің Абаймен кездесуі... әншілік, ақындық өнерімен елге та-

ныла бастаған кезі».¹ Әсеттің бел баласы Қожекке «Әкей Абай аулында үш жылдай болыпты».² дейді.

Абайдың Әсетті сынайтын өлеңі («Әсетке») 1889 жылы жазылған. Бұл Абайдың А: С. Пушкиннің «Евгений Онегин» романынан аударма жасаған жылы. Демек, Әсет Абай аулында, шамамен, 1885—1889 жылдары болған. Академик жазушы М. О. Әуезовтың сөзімен айтқанда, бұл кезде: «Абайдың білімі мен өсиетіне құмар ел ішінің көзі ашық жастарына Абай ауылы үлкен білгіштің медресесі сықылды болған».³

Абайдың ақындық мектебінен тәлім алу, Абай арқылы орыс әдебиетімен танысу, діни де болса сол кезгі Қазақ еліндегі бірден бір білім орны—медреседе оқу Әсетті өз заманының сауатты, салауатты азаматы, ақыны дәрежесіне көтереді. Ол өзінің табиғи дарынын—ақындық, әншілік өнерін еліне арнайды. Ұстазы Абай сияқты о да елі-жұртын еңбекке, бірлікке, өнер-білімге шақырады.

«Евгений Онегинді» Абайдан кейінгі елге таратушы ақын Әсет Найманбаев. Әсет оны өзінше жырлады. Әсет жырының қазір әр жерден, әр жылдарда жазып алынған төрт нұсқасы бар. (Жинақ соңындағы түсінікті қараңыз). Солардың бірі Шығыс Түркістаннан 1958 жылы келген жыршы Жүнісхан Көлдеевтен жазып алынды. Демек А. С. Пушкиннің «Евгений Онегин» романы Әсеттің жырлауымен бүкіл Орталық, Шығыс Қазақстанды, Жетісу өлкесін аралап, шекарадан өтіп Шығыс Түркістанға жетті.

Әсет Найманбаев жырлаған «Пушкин» поэмасының бір ерекшелігі—мұнда Онегин орнына Пушкиннің өзі кейіпкер етіп алынған. Поэма:

¹ «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналы, 1958, № 9.

² Ақын Әсет Найманбаев туралы мәліметтер. Институт қолжазба қоры, п. 392. д. 6.

³ Абай шығармалары, II том, Алматы, 1957. (М. О. Әуезов Абайды өмірбаяны, 41 бет).

Орыста біреу болты Пушкин атты,
Оқыған өзі молла мағрипатты¹.
Миы бас, ойшыл кеуде, озған жүйрік,
Жақтаған шыншыл болып хақиқатты...

деп Пушкинді таныстырудан басталады. Әсеттің «Пушкини» шын мағнасында шығыс ақындарының салтымен «Евгений Онегиннің» қайта жырланған қазақша жаңа нұсқасы. «Пушкин» поэмасынан Абай «медрессесінің» Әсетке жасаған игі ықпалы, әсері айқын сезіліп тұрады.

Әсет Абай аулынан қайтқан соң Мәмбет ішіндегі үйіне келіп Байжігіт Жылқыбай деген кісінің жалғыз қызы Тәтежанға үйленеді. Бірақ әлеумет өміріндегі өзінің орнын, борышын түсінген акын от басында отырып қалмайды, ел аралайды. Лепсі, Қапал, Семей үйездерінде болып, Жетісу-Алматыға дейін келіп қайтады. Қайда жиын болса сонда, халықтың жуан ортасында жүріп асақал әнімен, ойлы өлең-жырымен ел-жұртына қызмет етеді. «Мақсатым — тіл ұстартып өнер шашпақ, наданның көзін қойып көңілін ашпақ», — деп Абай айтқандай Әсет те ат жетер жерді аралап өлең айтады, өнер шашады.

Адалдықты, адамгершілікті жырлаған, ерлікті, елін сүйуді насихаттаған дарынды, білімді акынды халық қашанда қадірлеген, жақсы көрген.

Әсет жастайынан бай-мырзаларды, патша өкіметінің орындаушы шабармандары мен жандайшаптарын жек көрген, оларды алғашқы өлең-жырларынан бастап өлтіре сынайды, әшкерелейді. Рысжан қызбен айтысының өзінде-ақ болыс би, елубасы-жүзбасы, жасауылдартың «жемтік жеген күзгынға», «тышқан аулаған күйкентайға» теңейді. Ел аралап, халықтың жай-жапсарын не гүрлым тереңірек білген сайын реалист акынның осы бір сыншылдық қасиеті айқындала, өткірлене түседі. Ол «қайырсыз надан байларды», «халықтың қанын сорып»,

¹ Мағрипатты — білімді.

«қаранғы елге тажал» болған алып-сатар саудагерлерді,
«хақнақаттан хабарсыз билерді» әшкерелей келіп:

Осынша кім әкеткен тойымды,
Білмеймін әлде рас, ойымды.
Бір нашар жақшылыстан бір іс қылса,
Сүйреттің соған қарап сойылымды.—

деп түйрейді.

Сөйтіп, Әсет кедей-кембағалға жаны ашып, арашашы болғысы келеді. «Малсыздың тіршілігі кеміп өткен» деп оның күйіне аяныш білдіреді. Сонымен бірге ақын «малдының бетін жарық» деп «шөп іздеп аш құландай жаһан кезген», «аз малын арам жолға сырап қылып» сайлау десе шала шабылатын қазақтың мал құмар, шен құмар ескі әдеттерін де қатал шенейді, «хабарсыз қара көңіл, қазағым-ай» деп қынжылады.

От ауызды, орақ тілді, Әсет ақыннан болыс-билер, байлар мен саудагерлер қаймығады, оны қонаққа шақырып, қастарына ертіп, сыйлық беріп бауырларына тартқысы келеді, өздерінің атқосшысы, кошметшісіне айналдыруға тырысады. Бірақ өзінің азаматтық орнын, ақындық қасиетін білетін Әсет олардың жетегіне ермейді, жарлы-жалшының, жетім-жесірдің мұңын шағып, сөзін сөйлейді, арманына жете алмаған жастарды — ғашықтарды жырлайды. Тіпті шығыс әңгіме-аңыздарының уақиғасынан алып қазақша қайта жырлаған «Үш жетім қыз», «Ағаш ат», «Шеризат», «Жәмсап» дастандарының өзінде ақынның тілегі, жүрегі өмірден өгейлік көрген кедей-кембағалдар жағында отырады. Мысалы: Багдадта баспанасыз апалы-сіңлілі үш жетім қыз жардың үңгірінде отырып өз армандарын айтып сырласады. Үш қыздың үлкені Әйім ішер асы, киер киімі жеткілікті тақуа («Хақ ниетті») болуды тілесе, ортаншы қыз — Хайша Шаһигаппас патшаның бас уәзірі Алдиярханның баласына жар болуды қиялдайды. Ал кіші қыз Сәмсая:

Әуелде халқым білсе құрметімді,
Білі болсам асыраған көп жетімді.
Шаһиғалпас патша мен Алдиярхан,
Екеуіне қылдырсам қызметімді.—

деп қара басының камын ғана ойламай жетім-жесірге қарайлассам, патша мен уәзірлерге қызмет істетсем деп армандайды. Сырларын сырттан тыңдап тұрған патша мен уәзір екі үлкен қыздың армандарын орындап, кіші қыз Сәмсаяны қаңғытып қаладан қуып жібереді. Бірақ Сәмсая ақыры қолы байлыққа, бақытқа жетіп, патша мен бас уәзірге қызметін істетеді. Бұл дастаны арқылы ақын жақсы тұрмыс құрсам, бақытты тұрсам деген ең қарапайым адамдардың арман-тілектерін жырлап, олардың солай тұруға праволы екенін дәлелдейді; атақ, дәреже дегеннің барлығы байлыққа байланысты, бағынышты, патша да алтынның құлы дегенге мегзейді.

«Ағаш ат» хиссасы революцияға дейінгі қазақ дастандарының ішінде ерекше орын алады. Өйткені, ол-қолдан құрал жасап аспанға ұшсам деген адамзаттың абзал арманын бейнелейтін қазақ поэзиясындағы бірден-бір фантазиялық дастан. Мұнда да аспанға ұшатын «Ағаш атты» жасайтын қара бұқара халық өкілі, еңбек адамы.

«Шеризат», «Жәмсап» дастандарының кейіпкерлері басқа болғанмен уақиғасы, идеясы ұқсас. Екеуінде де хан артында қалған жетім балалардың тағдыры сөз болады. Хандар өздері өлер алдында, артында жас, біреуі құрсақта қалған балалары ер жетіп есі кіргенше хандығын, тағын, қазынасын ең жақын деген достарына — бас уәзірлеріне тапсырады. Уәзірлер хан досының өсиетін бұлжытпай орындауға серт береді. Бірақ хандардың көзі жұмылысымен бірі ханның екіқабат жесірін өлтіреді, екіншісі баланы қаңғыртып жібереді. Екі дастанның өне бойында оқушы уәзір-хандардың екіжүзділігін, зұлымдығын, қараниеттігін «көріп» жиіркеніп, оларға жауығып отырады. Ақын оқушы, тыңдаушыларына бейне бір «сен-

дер ақсүйек» деп «әулие» тұтатын хандар мен уәзірлердің адалдығы мен адамгершілігі міне осындай» демекші. Бірақ адамның бәрі бірдей емес, ел іші жақсы адамсыз да емес. Кезінде хан қадіріне жетпеген тұрмысы жұпыны, өзі елеусіз, адал инетті адамдар болады. Міне сондай жандар опасыз уәзірлерден жәбір көрген жетімдерге қол ұшын береді, көмек көрсетеді, олардың сау-саламат ержетіп елін табуына, дұшпандарынан кек алуына жағдай жасайды. Кейде Әсет жалпы адамгершілікті, уәдеге адалдықты уағыздаймын деп хандарды дәріптеп отырғанын «байкамайды», оның ұғымы хандық-билік тек белгілі топтың — хан тұқымының еншісі дегенге сояды. Алайда ақын өліммен байланысты көңіл айтқан бір өлеңінде:

Ас беру мақтан үшін наданшылық.
Тең болмас жалғыз аят-сызықпенен...
Айтпайды аят-хадис сауап бар деп
Жолығар жалғыз қазан рухпенен.—

дейді (жыр жинаққа кірген жоқ.). Бұл жерде ақын өліммен байланысты мал шашып ас беріп, салтанат, байлық салыстыру — мақтангершілік, дарақылықтан шыққан надандық екенін көрсетеді. Қазақ елдегі осы секілді ас беру, қалың мал алу, төрелерге бас ию сияқты ескілік-надандықтарды эшкерелеу үшін ол өзі білетін діни «кағидаларды» — аят-хадисті пайдаланады. Кейбір көңіл айту, жоқтау өлеңдерінен Әсеттің дүниеге көз қарасы, философиялық топшылаулары елес береді. Ол бір толғауында дүниені опасыз әйелге теңейді. «Дүние опасыз, оған алданба», «туғанға өлмек хақ» дегендегі ақынның философиялық тұжырымы «байлық мұрат емес, жоқтық ұят емес» деген халық даналығын қуаттайды. Бірте-бірте ақыл-ойы, дүниеге көзқарасы қалыптаса келе Әсет әдеуметтік мәселені көп сөз қылады, ел тағдырын ойлап толғанады. Оның бірсыпыра өлең-жырлары елдік, әдеуметтік мәселеге арналған.

«Мұңлы қыз» атты поэмасында қазақ әйелдерінің теңсіздік жайын қозғайды. «Баласын бесіктегі атастырып» деп басталатын өлеңінде «жынысын малға сатқан малғұи мінез, осының есің болса обалын сез» деп замандастарына тікелей зіл тастаса, «Мұңлы қызда» кәмелетке толмаған жас балаға қосақталған қыздың шерін өз аузынан шерткізу арқылы әлеумет санасына, сезіміне әсер етпек болады.

Ақынды әсіресе, Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі, оның күшпен басылуы қатты тебірентеді. «Он алтыншы жыл» атты толғауында «Сарыарқада жайылған аң мен малдай», «уақытты босқа өткіздік», «ағайынды кісіде береке (ынтымақ) жоқ, ел болып қайда барып дұрысталдық» деп қиналады ол.

Өнер-білім бізде жоқ, мәдениет,
Қысылсақ аяқ асты жатқанымыз...
Пайдасыз дау, өсек пен қулық, сұмдық,
Бұл сөздерді келеді жаттағымыз,—

дейді Әсет.

Ақын елді жайлаған күңшілік бақастық, пасықтық қылықтарды сынайды. «Ел бастаған қорқау мен қортықты кой» деп болыс-билерден түңіліп, «соңғы жас соқпақ іздеп жасаңдар топ» дейді, жастарға үміт артып өсиет айтады, өзара ынтымақты, ұйымшыл болыңдар дейді.

Қалам тарт. қалма гапыл. талаптаным,
Шыққанша шын мақсатқа азаптаным...
Базары өнер білім ашылғанда,
Қатардан жатпа үйіңде қарап қалым.—

дейді ақын жастарға арнаған бір өсиет өлеңінде. Бұл жерде де Әсет демократ-ағартушы Абаймен үндесіп кетеді, жас буын жаңа қауымға: «сақыл-қайрат, өнер-білім, жігер-талап» ұсынады.

Он алтыншы жыл уақиғасынан, патша өкіметінің жа-

залаушы отрядтарынан үркіп, үрейленген ауылдастарымен бірге Әсет Шығыс Түркстанға өтеді. Жат жерде де ол қазақтардың қамын ойлап, сөзін сөйлейді. Қытай әкімдеріне айтқан бір сөзінде:

Жеріміз кейін қалды Еміл-Барлық.
Дутыңнан¹ таңба қағаз алдық жарлық.
Бұтаға қорғалаған торғайдай боп.
Дәм татып елдеріне келіп қалдық.
Сондықтан айтадұғын арызымыз:
Қоныстық жер беріндер етпей тарлық.
Қанша айтып жағымды жар етсем дағым.
Бір ауыз адамы жоқ сөзді ұғарлық...

деп ауып барған қазақтардың арызын айтады. Ақын осы бір үзінді өлеңінде шетелде жүрген қазақтардың «бұтаға қорғалаған торғайдай» кіріптарлық халін де өзіне тән шеберлікпен бейнелей кеткен. Өлеңнің соңында «қанша айтып» зарласа да «бір ауыз сөз ұғарлық адамы (басшысы. Б. А.) жоқ» елге барғанына ақын өкінеді, қынжылады. Өзінің еркелеткен елін-жұртын сағынады.

Әкімет советский жақсы болды,
Көрсетіп бұқараға түзу жолды,
Есітіп барып келген адамдардан,
Көз тойып, хабарына көкіл толды.
Халықтың тұрмысына шаттық етіп,
Дұғаға біз жаямыз сырттан қолды.
Бір болмай шалғай жатыр ақылмыз,
Қайырлы жұмыс болсын ақырымыз.
Жылап жүр осы күнде ел сағынып,
Біз тұрған бала-шаға, жақынымыз.—

деп жазады ол совет елінде қалған туыстарына, жерлеріне жолдаған бір сәлем хатында.

Туған елден тысқары жүргенде жазылған ақынның өлең-жырларының қайсысын оқысақ та, тіпті дастанда-

Дүт — әкімшілік атақ (қытайша).

ры да мұңлы, қайғылы естіледі. Бірінші рет Шығыс Түркістанда 1945 жылы «Алтай» баспасында жарияланған «Салиха-Сәмен» дастанын алып қарайық.

Монғолдың Ясукей деген ханының жалғыз қызы Салиха Сәмен есімді жылқышы жігітке ғашық болады, алдын ала уәделесіп тауға қашады, үңгірге тығылады. Бірақ көп ұзамай қолға түседі, ақыры қосыла алмай өледі. Поэмада жат жерде өгейсіп, өз елін өксіп жүрген ақынның өз мұңын еске салатын өлең жолдары мен шумақтары көп. Мәселен, қатал, қайрымсыз әкенің қарауынан қашып шыққан Салиха алғашында өзі тығылған жартасқа — «жат жерге тамашалап» қарайды, «біраздан соң ой түсіп...» «денесі кейде суып, кейде жанады». Сол кезде қашқын қыз «жасағанға» былай деп жалбарынады:

Жәрдем бер, жан беруші жасағаным,
Жар үшін жас жанымды жазаладым.
Айрылып жалғыз түнде ел-жұртынан,
Жапанда шыбын жанды тасаладам.

Қуғыншылар Сәменді қылыштап далаға тастап, Салихань елге алып кетеді. Ауыр жараланып, қансырап қалған Сәмен есін жиган соң жәрдем сұрап монғолдың бабасы Көкше әулиеге барады. «Дертіме тақсыр баба, дауа бер» деп аяғына жығылады. Бірақ әлсіз Сәменді әулие де жарылқамайды, — керісінше атын алып қалады. Сөйтіп жар сұрай келген Сәмен жалғыз ағынан айырылып, Ұланға — келген жағына жаю қайтады. Бұл кезде Салиха өлген, Салиханың қабырының басына келіп өзіне өзі қанжар салып Сәмен де өледі.

Әсет Найманбаев Қытай жерінде жүргенде де өзінің сыншыл реалистік бағытынан айнымаған. Оның өлең-жырларынан шетте жүрген бай-мырзалардың тұрмыс-халін, кіріптарлық күйін бағдарлау киын емес. Ақын шетте жүрген Маман байдьң немересі Құдайбергенге айтқан бір сөзінде былай дейді:

Маманың ақ ордасы, ақ суаты,
Қоңсы қонып қалыпсың Оютаға*.
Елден ауса сұрама ерден ақыл,
Алдыңыз Оютадан қандай баға?

Реалист ақын туған елде «ақ орда», «ақ суат» атанған мырзаға жат елге келіп әлдекімге «қоңсы қонып» қалғанын көрсету арқылы туған елдің қадір-қасиетін есіне салады.

Қытай қазақтарының салты бойынша әншілер дауысын ашу үшін мүсәтір жалайды екен. Әсет абайламай мүсәтір орнына ақ алмас қабылдап содан уланып өлген.

Бұл деректі Әсеттің өлер алдында айтатын:

Алмасты мүсәтір деп татып алдым,
Дерт шалып тұла бойды жатып алдым.
Құдайдан тура келсе арманым не,
Ажалды ақша беріп сатып алдым,—

дейтін соңғы сөзі де растайды.

Сөйтіп Әсет Найманбаев Қытайда 1923 жылы 56 жасында қайтыс болған. Ақынның сүйегі Сайрамкөл дейтін көлдің жағасына қойылған.

Әсет өлер алдында Бітімші мен Тәтежанға: «Үш арманым бар,— дейді: бірінші — артымда екі жетім балам қалды; қызымды ұзатып, ұлымды бастап-баулып ел қатарына қоса алмадым; екінші — өлендерімді баспа орнына бере алмадым; үшінші — сүйегім туып-өскен жерімде қалмады. «Уа, дарига-ай» деп екі қолын төбесіне қойып біраз көзін жұмып жатты да тағы да көзін ашып алды. Маған қарап: «Тәтежанға (әйелі Б. А.) сәлемде: тез орыс жеріне көшсін, екі баланы өз еліне жеткізсін!...» деді де адамзаттың бұлбұлы мәңгі көз жұмды».

Әсет орта бойлы, қара торы, қой көзді, дембелше де-

* Оюта — кісі аты жытайдық бір болысы (үкірдайы) екен.

нелі, етжеңді толық кісі болған. Күреске түскен күш несі — палуан екен дейтін де сөз бар.

Әдетте ол үстіне костюм-шалбар, басына құндыз бөрік, сыртынан жазда жібек шапан, қыста ішік киеті екен, қалтасына сағат салып, ақ киім киюді, тәуір көрген. Өлең айтқанда басын шытпен (орамалман) мықтап таңып алатын әдеті болған.

Әсет Найманбаев туғалы жүз жылдан асты, қайтыс болғалы жарты ғасырға жуық уақыт өтті. Содан бері оның әндері мен өлең-жырлары дәуір сынынан еркін өтіп, ел аузынан түспей, халық жадында сақталып келген сыры мен қасиеті — міне осында, ақындық шеберлігімен бірге халқының, еңбекші бұқараның сөзін сөйлеп, мүддесін жырлауында. Бірақ бұл ақынның шығармалары мінсіз деген сөз емес.

Адам-атаның жаралуын толғайтын «Ешансанд имамға айтқаны» дейтін жырында, «Токпақ Мейірман қажы өлгенде баласы Омар болысқа айтқан көңілінде» ақынның ойы діни ұғымдарға шырмалып, тілі араб, парсы сөздерімен шұбарланып кетеді. Осы секілді діни тақырыпты сөз құлағанда Әсет шығармалары өзінің реалистік, өмірге жанасымдылық асыл қасиетінен айырылып қалады.

Сөз талғауға, ұйқас құруға әдетте ұста, ұқыпты ақынның қайсы бір өлең-жырларында ұйқасы осал, мағынасы күңгірт түсініксіз жолдар, шумактар кездеседі.

Бір тәуірі ақын шығармаларында мұндай ағат басқан қате, кемшіліктер онша көп емес. Негізінде оның ойлы, отғы өлең-жырлары, шешен тілімен, шебер құрылысымен, күшті логикасымен ерекшеленеді. Желілі айтыстары мен дастандары қызық уақиғалы, қат-қабат тартысты, қарағандары күрескер, қайраткер келеді. Ақын тартысты ширықтырып, үдетіп, үнемі жаналап отырады; сөзді үнемдеп, сұрыптай пайдаланады. Айтылмыс ойын, уақиғаның шешімін жұмбақтап, сатылап береді.

Сайып келгенде, Әсет Найманбаев — сегіз қырлы, бір сырлы ақын, әрі әнші — композитор. Оның өлең-жырлары, айтыстары мен дастандары және музыкалық шығармалары халқымыздың әншілік дарынын, даналығын танытқандай, ұрпақтар ғибрат алғандай — асыл мұра, әдеби қазына. Әсет өзінің ақындық жолын қорытқан, көңіліндегі арманын ашқан толғауында:

Болжаусыз осы екен ғой өлім деген,
Күн бұрын көзге келіп көрінбеген.
Артыма сөз қалдырмай ала кеттім.
Айқайға қайран даусым ерінбеген
Абайдай арт жағыма сөз қалдырып,
Жаксы еді-ау, әттегене-ай, өлу деген.—

деп өкінеді. «Тұрмыстың тапшылығын тартып», «қатын-бала асырау қамымен» жүріп бір сөзі баспа орнына берілмегенін арман етеді. «Ішімде кетті-ау көп сөз терілмеген» деп, шығармалары қағазға түспегенге ұмытылады-ау деп қынжылады, уайымдайды. Өйткені ақын өзінің өнерін «өлеңім — жан жолдасым», «дертке дәрмен, көңілімнің гүлі», — деп дұрыс бағалаған. Бірақ артында елі бар, елі үшін сіңірген еңбегі бар ердің есімі ұмытылмақ емес, ісі өлмек емес.

Әсет артында жастай қалған ұлы мен қызының ержетіп, ел қатарына қосылуын арман қылған еді. Совет өкіметі өгейлік жетімдік көрсетпей, оларды өзінің мейрімді құшағына алды, азамат қып өсірді. Қожекесі жігіт болып Ұлы Отан соғысына қатысты.

Әсет арман қылған әдеби және музыкалық мұралары да жарық көріп, жарияланып келеді. Енді қалың оқырман қауымға Әсет шығармаларын жинақтап, дербес кітап етіп ұсынып отырмыз. Әрине, бұл жинақ:

Арғынның, атым Әсет арындаған,
Арындап ән сала ма дарымаған.

Аспанның аясында эи шалжытып,
Бұлбұлдың даусы көкте дамылдаран.
Көмекей көк қапасын эймен ашса,
Төгіліп меруерт-маржан сауылдаран.—

деп Әсеттің өзі айтқандай «сөзі — жаңбыр, даусы — дауыл, әні — ескек», ақынның отыз жыл бойы тынбай, талмай жырлаған өлең жырларының, айтыс-дастандарының толығы да, таңдамалысы да емес. Баспа мүмкіндігін ескеріп, бұрын жарияланып жүрген Рысжанмен айтысын бұл жинақтан алып қалдық.

Әсет Найманбаевтың бұл тұңғыш жинағын жұртшылық сүйсініп оқитынына, оқыған сайын ақынды алғыс сезімімен еске алатынына және кітап бұдан былай қалыңдай беретініне күмән жоқ.

Балтабай Адамбаев,
филология ғылымдарының кандидаты

● Өлең-жырлар ●

БОЛЖАУСЫЗ ОСЫ ЕКЕН ГОЙ ӨЛІМ ДЕГЕН

Болжаусыз осы екен гой өлім деген,
Күн бұрын көзге келіп көрінбеген.
Артыма сөз қалдырмай ала кеттім,
Айғайға қайран даусым ерінбеген.
Абайдай арт жағына сөз қалдырып,
Жаксы еді-ау, әттегене-ай, өлу деген.
Ертең жазып, бүрсігүн бітірем деп,
Баянсыз тіршілікке сенуменен,
Қатын, бала асырау амалында
Кеттім-ау соған көңіл бөлуменен.
Менен сорлы акын да өтті ме екен,
Бір сөзі баспа орнына берілмеген?!
Осымен өмір бітті, дәм таусылды,
Ішімде көп сөз кетті-ау терілмеген.
Тіршілікте әрекет етпеген соң,
Сүйектен не шығады кебіндеген?!

Жолықтым дәм таусылар уақтысына,
Өлімнің мейірімсіз қаттысына.
Ажалды ақша беріп сатып алдым,
Кездесіп надан елдің бақсысына.
Ажал ма, арманда ма қалайша өлем,
Білетін дәрігердің жоқ жақсысы да.

Алмасты мүсәтір деп татып алдым,
Дерт шалып өне-бойды, жатып алдым.
Құдайдан тура келсе арманым не,
Ажалды ақша беріп сатып алдым.

Алашқа атым шыққан Әсет ақын,
Өлеңім — жан жолдасым маған жақын.
Аңыраған аспан-көкке асқақ үнім,
Саған да уақыт жетті қарлығын.

Бозбала, осы әнімді үйренерсің,
Ырғаққа келтіре алмай күйзелерсің,
Асау ән жетегіңе жүрмеген соң,
Біріңнен бірің көріп сүйрелерсің.

Ішінде өсіп-өндім Қызай елдің,
Жерлерін Күнес, Текес мекендедім.
Дүниенің қызығына тояттамай,
Көз жұмдың, бақыр Әсет, бітті демін.

Өлеңмен атақ жайдым оң мен солға,
Бір алла, сапарымды өзін оңда.
Дертке дәрмен, көңілімнің гүлі болған,
Осы өлең адастырды-ау ақыр сонда.

Ел жұртым, аға-іні, көңіл қосым,
Бәрібір мейлі дұспан, мейлі досым.
Артымда тірі қалған үлкен-кіші,
Бәріне ақтық осы айтқан «қошым!»

АРҒЫНМЫН. АТЫМ — ӘСЕТ АРЫНДАҒАН

Арғынмын, атым — Әсет арындаған,
Арындап ән сала ма дарымаған.
Аспанның аясында ән шалқытқан,
Бұлбұлмын, даусы көкте дамылдаған.
Көмекпей көк қапысын әнмен ашса,
Төгіліп меруерт, маржан сауылдаған.
Тұлпармын топтан озған, тосырқаман,
Шаршы топ, қарсы өрім жоқ шабылмаған.
Жорғамын жұрттан озған жортарманмын,
Майдамын, майда желіс мамырлаған.
Жұртымның аса топыр жиынында
Бүгінгі ән адыра қалсын салынбаған!..

Тауық боп тары тердім Найман шалдан,
Найман шал — айы туған маңдайшадан.
Үйректей, қаздай қалқып жүрмін жүзіп,
Көл-елде, көп жұртымда қыдыр шалған.
Ертіс, Сыр, Есіл, Іле өзендерім,
Тау өтпес Тарбағатай, Тянь-Шаньнан.
Ми дала, меңіреу шөл, күміс көлдер,
Мекенім, ертеде елім ірге жайған.
Құм қыстау, өлке көктеу, өзен күзеу,
Жайлауым — жалпақ дала қарлы таудан.

Ойда орыс, өрде кытай коныстасым,
Аулым бар Ауганга да таяп барган.
Желгабыз, сол ортаның заржагымын,
Толкытып тоқсан бунақ әнге салған.
Асқақ ән аспанға өрлеп, асқар тербеп,
Күңіrentкен сар даланы күндер жалған!
Ән құмар әлеуметім анталап тұр,
Сайра тіл, аңыра әнім, інжу-маржан!..

Ән салсан, Әсеттей сал әсемдетіп,
Коздырып делебені дәсерлетіп.
Шырқатып, шығандатып, шалықтатып,
Шапшытып, шүмектетіп, нөсерлетіп,
Талдырып, талықсытып, тамылжытып,
Орғытып, орағытып, басқа өрлетіп.
Сямғатып, санқылдатып, сар желгізіп,
Ұрынтып, өршелентіп, бәсеңдетіп.
Серпілтіп, сумаңдатып, сексен ыргап,
Қырық қарпып, тоқсан толғап, бес өрлетіп.
Қаркынды үн-қан кайнатып, жүрек жұлып,
Жан жалмап, көңіл тербеп, әсерлетіп.
Сүйе бер, суырылтам ән сұлуын,
Тілін бал, сілекейін шекерлетіп,
Сарайым — саба, құям пісіп-пісіп,
Қойдырман ән қымызын ой кернетіп,
Сөз—жаңбыр, даусым—дауыл, әнім—ескек,
Ойнақтап басылайын аз желдетіп.

• • •

Жігіттің жігіт болар бейнесінде,
Күш-қайрат өнер болса кеудесінде.
Жүйрік ит, қыран бүркіт, түзу мылтық,
Байлаулы бәйге ат тұрса кермесінде.
Гармоны, домбырасы сайрап тұрса,
Тағылған түзу келіп пернесінде.
Күлім көз, оймақ ауыз жары болса,
Лайық жақсы жауап сөйлесуге.
Ас қазан, орта шарқы, жақсы үй болып,
Шақырса ерік қоймай келмесіңе.

ЖАС ЖІГІТ НАДАНДЫҚПЕН АЛДАНАДЫ

Жас жігіт надандықпен алданады,
Атақты адам деген малданады.
Байқамай пайдасыздың жолына еріп,
Жолынан өнер-сымбат құр қалады.
Сұлу ат, келте киім, керім-кербез,
Сүйініп сипатына таңданады.
Пысықпын деп көп сөйлеп мылжың болып,
Ант ішіп бір сөз айтса қарғанады.
Шұғыл мінез, сұмпайы, сөзі әдепсіз
Біреумен қалжындасса шамданады.
Өтірікке өлгенше шебер болар,
Сүйкімсіз мінезбенен заңданады.
Торғай жеп қыран бүркіт тоят алмас,
Опасызға қайтсе жүрек жалғанады.
Өз ойында пәспін деп кім саналмақ,
Мен надан деп айтуға арланады.
Жылпын сөз, күрең кабак, сып-сырғанақ
Біреуді алдаймын деп қарманады.
Ақылдының сөзінде жұпары бар,
Ғылыммен тән тазарып жанданады.
Оқудың түзетпейтін адамы жоқ,
Қараңғы мінбарларға¹ шам жанады.

¹ Мінбар (арабша) — неке мекеме. Б. А.

Ақылды, аз ашулы, көп пікірлі,
Пайдалы насихатты аңғарады.
Жаманның көрпесінің өлшеуі жоқ,
Әлбетте, артын білмей паңданады.
Аман жұрт бір айыптан табылар ма,
Ақыл, көзбен қарасақ хан-қараны.
Білімдінің азығы шикі надан,
Оқымай қайдан жазсын бұл жараны.

ЖАМБЫЛ ҚАЙДА?

Болғанда ақыл ойда, сымбат бойда,
Тұра ма ақын қарап мұндай тойда.
Үш жүздің азаматы бас қосыпсың,
Менімен айтысатын Жамбыл қайда?

Мен Әсет қарсы шаптым атқан оққа,
Хан, қара сөз сөйледім шаршы топта.
Ақының мен айтысар көрінбейді,
Бір нәрсе, қызай қалпақ, сенде жоқ па?

* * *

Жан-фани дүниеден ақырды өлмек,
Аш-тажал сау басына бір күн келмек.
Шаршама, шатақ жүрме, шарықтама,
Жарамас өнімсізге көңіл бөлмек.
Опасызға ойынды оңдап бөлме,
Қасқып мақтан іздеп қақпа көлбек.
Дос та көп дұшпанынды азайтушы,
Бірінші тірлігінде үлкен селбек.

Қайырсыз надан болма іші білмес,
Паң болма жуан кеуде көзіне ілмес.

Біліп қылған қылқтың айыбы жоқ,
Пікірің парасатқа болса тілдес.
Досың мақтап, дұшпаның сүйінеді,
Сөкеті жоқ мінезге ешкім күлмес.

Білімдінің қылығы мұндай кеңес,
Жөні келсе мойынсы, қылмай егес.
Түзуіне төтелеп тура жүру,
Жөнді іске теріс лағып бәлен демес.
Әр пенденің басында әр түрлі іс бар,
Табылған барша жұрттан ұшпу кеңес.
Егерде жүрегінде талап болса,
Қорғанбай көкке ұмтыл, бойды теңес.

Ойсыз көз көрмек үшін үнілмейді,
Өнерге салақ адам шүнілмейді.
Алтын, мыс айырылмысы нышаны бар,
Құмай, бүркіт болғанмен түк ілмейді.
Гауһардың жасықпенен паркы бір ме,
Болат темір егеуге үгілмейді.
Қатеріңді қапудан қата ойлама,
Бахидың демі түзу үілдейді.

Абайла, адамзаттың ісін қара,
Сүйінбе сыртын көріп, ішін қара.
Жақсы, жаман дейтуғын мақалдар бар,
Сыртың ағың онбайсың, ішің қара.
Қай уақытта болса да адам озбақ,
Ілгері озып шықпақ ісі пара.
Білер менен білместің мазмұнына,
Айырмаққа парықын үшін қара.

Жабыға жал біткенмен тұлпар емес,
Ақымақ асыл сөзге іңкәр емес.
Жапалақ жүні қызыл болғанменен,

Қаз ілер айдын көлден суцқар емес.
Дос қандай, дұшпан қандай, алыс қандай,
Жан ашымас ашылса қымтар емес.
Күдірде күні бойы ұзай берме,
Кезінде кенімей ме тым тар емес.

Бұл нұсканы ойласаң қылып парық,
Миының көкейінде көзі жарық.
Ақымақтың белгісі адыр мінез,
Білімдінің даңқы зор, өзі ғаріп.
Бәлки бір күн есеге қолы жетсе,
Пайғамбарлық алғандай өзі барып.
Байқамастан байыбын бастанады,
«Мен ілгері оннан» деп сөзі нарық.

Тамшылат мұнан надан алмайтуғын,
Жаксыға бұл жұмыс па салмайтуғын.
Қазақтың жас талапкер бозбаласы,
Бәйгеден жәһәт¹ керек қалмайтуғын.
Бір сөзбен өлсең дағы болу керек,
Бала емес жұрттың бәрі алдайтуғын.
Қан түсер аяғыңа ақыр бір күн,
Жел жетпес тұлпар болсаң шалмайтуғын.
Ажал деген батыр бар, аял бермес,
Қара жер жалмауыздай жалмайтуғын.
Ғылым деген иманның бір кілті бар,
Кемедей дарияны жалдайтуғын.
Қызыл тіл, қиуыңмен бір қимылда,
Кез болдым азаматқа тындайтуғын.

¹ Жәһәт — іждаһат.

• • •

Қор болмас зерек адам ақылы бар,
Халықтың тентегі мен мақұлы бар.
Бос қоймай әйелден де аз сөйлейін,
Оның да есірік-есер қапылы бар.
Қатармен бір қалыпта жан жаралмайды,
Бөлінген әр шәһита ата ұлы бар.
Мінезі гүл құрбылас қыз-келіншек,
Бұл жерде әр жауаптан қатылы бар.
Сұлулы неше қысым әйел затты,
Қайыбының заһары мен батылы бар.

Сұлудың бір фазылы әне сондай,
Зиыны, қараңғысы емес ондай.
Салмақсыз салдыраған кейбіреуі,
Жанбырдың суы тиіп қатқан тондай.
Билігің берекелі болса көркем,
Басыңа тұра алмайды бақыт қонбай.

Сұлудың әдептісі, жасығы бар,
Өсекші, бай жануға машығы бар.
Бәкізе бап-байыпты майысқан гүл,
Арамнан әрі түргүшы қашығы бар.
Қылымсыған бәті сұлу, қызыл жүзді,

Сатпак кір нәжістен де пасығы бар.
Айнамен өзін көріп, көзін көрмей,
Паңлықтың жүрегінде сасығы бар.
Айтқызбай зыр жүгіріп қызмет қылған
Гауһардай бұл жеңгейдің нәсілі бар.

АДАМНЫҢ ЖАСЫ ЖӨНІНДЕ

Атаға бес жасында құлындайсың,
Көздің нуры, көңілдің буындайсың.
Он жаста мый қатпаған ақылсыз кез,
Жаксылық, жамандыққа ұрынбайсың.
Он бесте бір отауға не болып,
Болдым деп мен де жігіт қырындайсың.
Қанжардай қайрап алған жнырма бес,
Айт пен той асыл болсаң туындайсың.
Отызда ойлы болар кемел жасың,
Қыркында күнде қылыш суырмайсың.
Елу жас екі жастық тап ортасы,
Бар болса ескі күштен сығымдайсың.
Алпыста самай-сақал бәрі ағарып,
Жас күнің еске түсе жымындайсың.
Жетпісте жас баладай желік бітіп,
Орынның түскен тістің тығындайсың.
Сексенде селкілдеген шал боларсың,
Өлімге басыңды изеп шыбындайсың.
Токсанда толық миың орта түсіп,
Адамның айтқан сөзін ұғынбайсың...

ФӘНИ ДҮНИЕ

Айыпқа тындаған жан алмағайсыз,
Қызыкқа тіршілікте қанбағайсыз.
Бұл дүние бояп қойған бір шүберек,
Болад деп фәни жолдас нанбағайсыз.
Ажал бар егер болсаң аллаға күл,
Сияқты байсыз қатын бұл дүние түл.
Дүниені біреу өлсе біреу алар,
Онғағын бұл фәнидың осыдан біл.
Халықпыз жер жүзіне кезек келген,
Атаң Адам, науанадан гибрат қыл.
Сүлеймен, Зұлқарнайын патша қайда,
Болыпты тәні шіріп, сүйегі күл.
Иесі екі ғалам нұр Мұстапа,
Фәни мүлік болды ма соған да бұл.
Қаһарман Рүстем дастан қыран да өткен,
Айрылар бір күн жақтан буынсыз тіл.
Алланың арыстаны Ғали Хайдар,
Қазадан құтылды ма мініп дүлдүл.
Барша үмбетке жәрдемші шаһар жарлар,
Айырган қылдан қылшық талай бұлбұл.
Жазылған боз балаға бұл хикаят,
Бір мың тоғыз жүз үшінші жыл.

Тауарих осылайша таратады,
Сөз түбі терең ғажап Дария — Ніл.

Аспанға ғайып болған хазірет Ғайса,
Жазылған оған тағдыр осылайша.
Көзден нұр, мидан ақыл, бойдан қуат,
Дәрмен жоқ жастық дәурен бізден тайса.
Ақынның осы айтылған тәржімесін,
Білгендер мағына ғып жұртқа жайса.
Қаңғыдық аш құлаңша дүние кезіп,
Көк шалғын табылар деп қайдан майса.
Жалғанның аз тоятын көптей көріп,
Қызықтық торғай құған тұрымтайша.
Кеудемде асыл сөзім шірімесін,
Малдан зекет бермеген надан байша.
Күнейің таразыда ауыр тартып,
Ұят сол періштелер көзіңді ойса.

Жалғанның бар қызығы базарға ұқсар,
Жалғаншы жанды алдағыш сұлуға ұқсар.
Асыл киім, семіз ат, сұлу қатын
Алғызып кетер күні бір-ақ мықтар.
Жан шығарда болмайды көрген түстей,
Көрсек де тіршілікте не қызықтар...
Ағалар, өлмеймія деп ойламаңыз,
Жазылған тағдыр ғалам бір сызық бар.

Барады өмір өтіп секунд сайын,
Өткенді өкініш қып не қылайын.
Көзі ашық, көңілі ояу жастар үшін
Халықтың айна етіп жаздым жайын.
Бай құмар, сайлау болса, шен алмаққа,
Болыс боп үш жыл тұрып дем алмаққа.
Қайратын, халал малын сарып қылып,
Парадан, ұрлық-зорлық жем алмаққа.
Сабылтып ат-айғырын, ақша шашып,
Қыдырар екі-екіден ел алмаққа.
Айтысып аруақ-құдай, ант ішеді,
Сонда да қазақ осал сене алмаққа.
Ағасы, інісінен екі айрылып,
Сағады туысқанның он жармаққа.
Сайлауға ат таппаса, өгіз мініп,
Бай түгіл кедей құмар бір бармаққа.
Ақиқат адам құны ақша болып,
Таласар елу басы шар салмаққа.

• • •

Айт болса молда барар байларына,
Ішуге тұшы пәміл шайларына.
Қыдырып баймен қатар аят оқып,
Бармайды кембағалдың жайларына.
«Ла тақпату мен Рахметолла»,
Деген аят түбінде пайдалы ма?!

■ ■ ■

Көркем қыз көңіл ашар дүние балдай,
Қалған жоқ еркек кісі бір-бір алмай.
Қаяусыз қатты сүйіп махаббатпен,
Қайтысты, дәнемені тындыра алмай.
Өзінді сүйген дүниең сындырады,
Кетерде бір қайрылып көзін салмай.
Жалаңаш, іш көйлекпен көрге тастап,
Іс бітті, жан шыққанда болдың қандай.
Өлмек қак, тумак рас, өзекті жан,
Барабар ажал, бесік жоқпен барға-ай!..

ҚАРАКӨЗ

(1-түр)

Қарасындай көзімнің сәулем едің,
Бастан кешкен баяғы дәурен едің.
Күндіз естен кетпейтін, түнде түстен
Басымды не сиқырмен әуреледің?

Заңғар тау сенің биік қарауылың,
Бөлекше әсем екен жаралуың.
Күндіз естен кетпейсің, түнде түстен
Денеме жүректе қан таралуың.

Сағынышты көңілім болды алаң.
Болса да саған жетпес қандай бағлан.
Малсыз, бақсыз, себепсіз сіздің дертің,
Бұған шипа, япырмау, қайдан табам!

Қалмады ден саулығым бір сені ойлап,
Мен жүрмін сағынғаннан судай қайнап.
Не қылса қосылмақты ойлаушы едік,
Тәуекел дариясына басты байлап.

Қ а й ы р м а с ы :

Қара көз сәулем, көз көрген,
Түн ұйқысын төрт бөлген.
Шақырғанда бармай қап.
Сұм басымға сөз келген.

ҚАРАКӨЗ

(II-түрі)

Қаракөз, қайда сенің ыстық күнің?
Дүниеде ғашықтықтың дерті қиын.
Кешегі жиырма бестің базарында,
Болушы ед қалқам аулы күнде жиын.
Қ а й ы р м а с ы:

Қара көзің-ау, сүзілген,
Қыпша бөлің-ау, үзілген.
Ауыздағы отыз тіс
Ақ маржандай тізілген.
О, қаракөз қалды-ау кейін, ра-рай,
О, шіркін, уайым жедім-ай!

Қарағым, сен де ақ маңдай, мен де ақ маңдай,
Арасы екі ауылдың шам жаққандай.
Кешегі жиырма бестің өтті шағы,
Не керек өтіп барад күн батқандай!
Қ а й ы р м а с ы.

ӘСЕТ

Әуелетіп ән салса әнші Әсет,
Аққуменен аспанда жер тілдесед.
Сағынбасқа не шара!
Дауылдатып тұнықты шыққан даусым,
Жүрегімнен күкіреніп желдей есед,
Сағынбасқа не шара!

Қ а й ы р м а с ы:

Инжу-маржан секілді,
Бір көрейін көркінді.
Гүл майысып, гүл жайнап,
Бір көрінсең еркем-ай!
Сәйпіл-Мәлік, Жамалдай,
Бейнетіңе көнсем-ай!
Қозы Көрпеш — Баяндай
Бір молада өлсем-ай!

Әсеттей сал, ән салсаң аңыратып,
Орман, тоғай, өзенді жамыратып.
Сағынбасқа не шара!
Арқыратып, ағызып ән нәсерін,
Толқынымен жүректі жадыратып.
Сағынбасқа не шара!

Қ а й ы р м а с ы:

Әуелетіп ал жібер Әсет әнін,

Шарықтасын, шомылсын әнге тәнім.
Сағынбасқа не шара!
Аққудайын айналып айға қонып,
Аймаласын, қуансын әнші жаным!
Сағынбасқа не шара!

ҚИСМЕТ

Салайын сен сал десең «Қисметке»,
Шарықтап дауысым шықсын аспан-көкке.
Төңкеріліп төгілте бір шырқайын,
Сөйлеу бізден, міндетті тыңдау көпке.
Арғын, найман сүйінген дабысыма,
Әсет салған ән десін арғы бетке.
Азырақ білгенімше сөз сөйлейін,
Кате болса, ағалар, айып етпе!

ШАМА

Жамағат, сен тыңласаң айтайын сөз,
Адамның біреуі алтын, біреуі жез.
Эрқашан жолдас болсаң, жақсымен бол,
Бағаңды кетіреді қор менен ез.
Бұлғақтап асау кердей жүргенменен,
Алдыңда құрулы түр бір қайың тез.
Қызыл гүл иранбағы көшер бір күн,
Жаманнан шамаң келсе бір күнде без.

ГАУҢАР ҚЫЗ

Көк шалғын жердің жүзі жайнағанда,
Басына бұлбұл қонып сайрағанда.
Қойдан қатық, сиырдан айран ұйтып,
Тыста күрт, үйде ірімшік қайнағанда

Көшкенде екі-екіден әнге салып,
Жиналып жастар жылқы айдағанда.
Ел қонса құрық алып шырқ іріп,
Биені үйге бөле байлағанда.

Қ а й ы р м а с ы:

Әуеде шырлар боз торғай,
Қалқам қалды-ау зар жылай.
Әй, ей, сй Гауһар қыз,
Алма мойын қоңыр қаз!

ҚЫЗЫҚ-АЙ, ШІРКІНІ

Қыздырар қымыз бие байлағанда,
Бал татыр бағлан еті шайнағанда.
Пендеге табылмайтын бір ганибет,
Көк орай шалғынды өзен жайлағанда.

Алма бет ауырғанда албырарсың,
Қара көз жал бергенде, а шіркін,
жаудырарсың.

Майысқан жез қармақтай он саусағым,
Астында қара жердің саудырарсың, аһ угәй!

Қ а й ы р м а с ы:

Халила... ау, у-ай,
Халилаки... кіддай.
Мәжнүн, дидаку қалқам,
Қызық-ай, шіркін, Ахахай!

МАҚПАЛ

Хал қайда мен дұшпанмен алысарға,
Ат қайда жүйрікпенен жарысарға, ай-ау!
Жайлауға ел қондырып, қой қоздатып,
Күн қайда қыз Мақпалмен, ай-ау, табысарға.

Мақпалға айттым сәлем шын зерек деп,
Халқынан асып туған бір бөлек деп, ай-ау!
Көйлектің көк атлас жеңін жалмай,
Алдымнан шықса Мақпал, ай-ау, сіз керек
деп-ау!

Ұжмақтың бір шұғыласы түскен ұқсас,
Дидарын көрген адам болады мас, ай-ау!
Өзенге ағып жатқан бір шомылсаң,
Бойыңда гүлденбеген жерің қалмас.

Ел-елдің іздемеген салы қалмас,
Мойнында ат-айғырдың жалы малмас, ай-ау!
Тағдырда хақ жазылған болса егер,
Мақпалды менен өзге, ай-ау, ешкім алмас-ау!
Қ а й ы р м а с ы:

Халилілім ай-ау... ай-ау,
Халилалилау... ау!

ӘСЕТТІҢ ҚАНАФИЯСЫ

Қус салған, о да өнер — мылтық ату,
Жігітке бекер болар қарап жату.
Жақсының жүрген жері күн де базар,
Ән салып екі-екіден дуылдату.

Құдайым, айналайын, ондайтұғын,
Қыран құс Қырымдағы болжайтұғын.
Әркімнің ойнап-күлер тұрғысы бар,
Қарға ұшып қаршыға орнына қонбайтұғын.

Болғанда атың жарау, биің кату,
Көк қаршыға көл бойында сырлдату.
Қайтқанда қанжығаңа қаз байланып,
Алдыңнан «сауға» десе шығып тату.

Ақтангер тау құланы атылмайтын,
Інжу жас қара бұлға сатылмайтын.
Сондағы қырмызының тал жібегі
Қосқанмен қой жүніне қатылмайтын.

«Көз мерген, көңіл мылтық» деген сөз бар,
Кезікпей кезектісі атылмайтын.
Айнымас айтқан сөзден асыл жандар,
Душпанға сырын да айтып шашылмайтын.

Басында Қаратаудың бір топ арқар,
Аққан су жоғарыдан сайға сарқар.
Осы әнге шаттандырып салғанымда,
Көңілімнің қайғы-шері сонда тарқар.

Басында Қаратаудың бір топ мия,
Қолында әншіл жігіт гармония.
Осы әнге шаттандырып салады екен,
Баласы Басықара Қанафия.

Домбырам күйге келмес бұрағанмен,
Жаманнан ақыл шықпас сұрағанмен.
Әркімнің күліп жүрер құрбысы бар,
Жараспас құндыз-құрым құрағанмен.

ӨТЕПБЕРГЕНГЕ

Раушан атқан таңның жарығындай,
Өткір тіл Дағыстанның шарығындай.
Жауапқа қалап айтқан тілім тәтті,
Кәусардың ағып жатқан арығындай.

Алтын да алтын, мыс та алтын, қола да
алтын,

Көңілмен толтырғанмен бола ма алтын?
Жақсының бір мінезі осындайда,
Жүзіктей қолға салған оралатын.

Жау тонаса жарымас жарғақтыға,
Ғазиз айтсам жарасар салмақтыға.
Бозбала, саған айтқан өсиетім,
Жолама сасық қолтық күн қақтыға.

СҮЙЕНГЕН, ЖАНЫМ СҮЙГЕН ЖАЛГЫЗ ӨЗІң

Сүйенген, жаным сүйген жалгыз өзің,
Ешбір ой ниетім жоқ басқа бөтен.
Жолыңда бүгін өлсем арманым жоқ,
Қу жанды сенен қалып нендей етем?

Бір минут көре алмасам тұрғым келмей,
Дарига, қузырыңа қайтсем жетем!
Қанжардай бауырымды қайғы тіліп,
Басымда бұл жарадан өлмей нетем.

Тіршілік сізден соңғы керегі жоқ,
Ойдағы жалгыз мақсат сізді күтем.
Мен сендік жалгыз жаным бойда болса,
Жаратқан жар болар деп уақыт күтем.

ҚЫЗ АРМАНЫ

Кұдай-ау ұл етпедің, қыз еткенің
Қайғы мен уайымнан құр етпедің.
Сарғайып күні бұрын жүрсем дағы
Арманға көңіл шіркін бір жетпедің
Ата-анам асырап ең алып қолға,
Мінекей жасым келді жаңада онға.
Әкемді күнде біреу жағалайды,
Қалың сор, нәсіп емес маған о да.
Мал десе жанын сатар әкем жарлы,
Бола ма малды көрсе кедей арлы.
Шерімді ішімдегі тоқтатайын,
Өтіпті менен бұрын талай зарлы.
Қиуа, Айша жастар о да өткен,
Зар жылап Загила қыз зорға кеткен.
Разия, он үш жаста Құнтқан, Жамал
Олар да әділетсіз жолға кеткен.
Барғаны Кенжеқыздың қатын үсті,
Істеді сорлы бейбақ не қылмысты.
Көзінің аққан жасы кімге батар.
Үкімет көрмей ме екен мұндай істі.
Мал болса шалға қатын табылады,
Желігіп тоқал іздеп қағынады.
Сенгені үкіметтің судья болса,
Оған да бір қарасы жалынады.

Алты қой болысына болды тығын,
Бір тоқты шабарманға шықты шығын,
Арызын тындайтұғын еш адам жоқ,
Айтады шағып бұлар кімге мұнын!

ТӘТЕЖАНҒА

Жігіт бар жігітте де егеу-алмас,
Жігітке қыз жаманы көзін салмас.
Сөйлескен азаматтар бара берсін,
Біреуге бұйырганды біреу алмас.

Жігіттер, қырындай бер ақтан киіп,
Онымен мәртабаңыз болмас биік.
Ақ көңіл, алып берен болсаң ашық,
Сонымен даңқың шығар халқың сүйіп.

Қыз деген бір қызыл гүл сатылмайтын.
Тәттің бар кей жаманға татылмайтын.
Әркімнің алатұғын аңы басқа,
Лайық аң табылмай атылмайтын.

Гүл белің тал шыбықтай бұрандайды,
Жан балқып, тән жібімей тұра алмайды.
Жарасқан әзіліңе жар болмаса,
Күндізге құрым киіз құралмайды.
Су моншақ меруертпен тізілмейді.
Жапалақ үйрек ұстап, қаз ілмейді.

Қыз деген ол бақшаның қызыл гүлі,
Қымбатты магазиннің асыл пұлы.

Бұл сөзді білгіш болсаң болжап ойла,
Примере ¹ бұл тамаша сөздің сыны.

Жақсы қыз бақшадағы сандуғаштай,
Кетеді ғұмырының кілтін ашпай.
Жазғанын бір-ақ ауыз жұмбақ екен,
Дәл шештік жұмбағыңды жаза баспай.

Хат жаздым қалам ұстап сәулем сізге,
Болады жігіт құмар нұрлы жүзге.
Кісідей жаман-жұман жалтақтамай,
Шырағым, жақсы жауап берші бізге.

Ғизатлу хат жазамын жамалыңа,
Жетпейді әсте көзім амалыңа.
Күрбым деп нәсілім теңдес хат жазамын,
Тигізбе қатты жауап назарыма.

Сәлем де қайта-қайта перизатқа,
Санама сәулеңізді бөтен жатқа.
Шырағым, атыңды атап хатқа салсаң,
Қалармыз жұрт өсегі — жаманатқа.

ЖАҚСЫ ӘПЕЛ

Аққұба катын болса бойы сұңғак,
Қызметке шақырғанда тұрса зымғап.
Дауысы «әу» дегенде әрең шығып,
Кеудесі еңкейгенде етсе бұлғак.

Қара қас, жазық маңдай, қара көзді,
Дауысы жіп-жіңішке, жұмсақ сөзді.
Мінезі майды еріткен қорғасындай,
Көрсен де ертелі-кеш бір мінезді.

Жүзінің ағы аралас қызыл бетті,
Жалған сөз сөйлемейтін адал ниетті.
Ақ тісті, ұзын шашты, пісте мұрын.
Ауызы ақыл сөзге тым-ақ епті.

Салалы он саусағы, кеуде жазық,
Жіңішке бір-ақ тұтам белі нәзік.
Еріменен бұралып күле сөйлеп,
Әдеппенен жығылып кете жаздап.

ЖАЗ

Жаз шыгып жаманшылық жоғалғанда,
Тал гүлдеп, шалғын өсіп оңалғанда.
Бүлдірген, қаракатпен тереміз деп,
Сай-сайға қыз-келіншек жоғалғанда.
Бір қырлы, сегіз сырлы бозбалалар,
Ғашығын іздеп табар со барғанда.
Оларға тал шымылдық, шалғын төсек,
Басына жастық болар томар да онда.
Өзінің халал жары болмаса да,
Бір-бірін көре алмаса со да арманда.
Жігіттің бір кұмары осы дағы,
Армансыз кім өтеді бұ жалғанда...

ТӨРТКҮЛ АҚБОЛАТТЫҢ БИІ КӘРІПКЕ АЯТҚАНЫ

Күн қакты сұр шалақсын шыр бітпеген.
Кісідей өрт өшірген тұр бітпеген.
Араққа апиынды езіп ішіп,
Бір қусың мал-басыңды өрбітпеген.
Асаудай аптық басып орындайсың.
Күр сөзге құнары жоқ жалындайсың.
Терідей сабын жаққан жылп-жылп етіп,
Шіркін-ай, қойған жерден табылмайсың.

ҚАРАҚҰРСАҚ КҮШІК БОЛЫСҚА АЙТҚАНЫ

Қаракесек ет едің қазы болдың,
Қарақұрсақ ел-елдің азы болдың.
Жерінде қораға үрмес төбет едің,
Бұл күнде мұнда келіп тазы болдың.

ҚЫЗЫР ТӨРЕГЕ АЯТҚАНЫ

**Төрт найманға тартқаны бір жауырын,
Мына жаққа тартыпты бар тәуірін.
Төреден де әділдік кеткен скен,
Бізден де жақсы көрді гой өз бауырын.**

• • •

Жасболат, кісі-ақ едің алшақтаған,
Бұл күнде борсық болдың ін сақтаған.
Жерінен ауып келген он екі бай,
Сай-сайдың саласында жан сақтаған.

Асуга ат шықпайтын арба шығар,
Қыранды қанды балақ қарға жығар.
Бұрынғы копа бұзған қабыландар,
Қорғалап қоян көрсе шөпке бұғар.

♦ ♦ ♦

Баласын бесіктегі атастырып,
Артқы дауды қояды шатастырып.
Ол бала өледі ме, өседі ме,
Қарлығаштай қылменен матастырып.

Жынысын малға сатқан малғұн мінез,
Осының есің болса обалын сез.
Наибасан аят сөзін абайлаңдар,
Сауданың бәрі харам көрмесе көз.

СЕНІСПЕЙ УАҒДАЛЫ СЕРТТЕН ҚАЙТПА

Сеніспей уағдалы серттен қайтпа,
Талаптың атын артып тізгін тартпа.
Дүниеде сүйгенің бар, күйгенің бар
Әрі сүй, әрі күйін — біреуге айтпа.
Сасқанда санасыздан ақыл сұрап,
Есекке өгіз ғой деп жүгінді артпа.
Есерге ескерусіз сыр сақтатып,
Өкініп, аузың күйіп азап тартпа.
Жылымды көлде жатқан жол деп ойлап,
Жүремін деп шыға алмай суға батпа.
Анық жаудың жүрегі аршылмайды,
Бал берсе де байқамай істемейді,
Берер деп алданып күр қарап жатпа.

ҚЫЗЫ СӘМӨГЕЙДІҢ ЖОҚТАУЫ

Бұлбұл боп туған аға-екем,
Жалғанда сені көрем бе?
Тұғырдан ұшқан ақ сұңқар,
Кез болдың келмес тереңге.
Ойымда менің бар ма еді
Айырлам деген сенен де.
Шығам деп талап етіп ең,
Күн шалған биік белеңге.
Кулаштап қолын созғызып,
Жеткізбей кетті-ау дегенге.
Төтелеп тиіп ажал оқ,
Көлденең соғып өлерде.

Қанатын қағып балапан,
Ұша алмай қалды-ау ұяда.
Биікке шығып қара нар,
Түсе алмай қалды-ау қияда.
Жалғыз да балаң жасартыл,
Жаңғыртып шаруа жияр ма!
Жарық боп тұрған жалғыз көз,
Қирадың сынып пияда...

Алтынның шеті елінен,
Ақ сұңқар ұшты-ау көлінен.
Қарға адым жер баса алмас
Ажал оқ тисе белінен.
Қызыл гүл ұшпай тұрар ма
Қазанның қатты желінен.
Қайран елі айрылды.
Қамал бұзған ерінен.
Орын, мәнсап, жол алған
Найманның Ала көлінен.
Кең қабырға толығым
Шарасын шапқан кеңінен.
Айрылып жалғыз жөнелді-ау
Құрбы да құрдас теңінен.
Өзі құрбы кісінің
Бұлбұлы ұшты-ау көгінен.
Елдегі сорлы біз болдық,
Айрылған сондай бегінен.
Алшақтап өскен басым-ай
Ағаскемнің демімен.
Екі де жетім жас қалды-ау.
Бакытының кемінен.
Ағайын, туған гибрат ал
Біз мұңлының сөзінен.

ӘЯЕЛІ ТӘТЕЖАННЫҢ ЖОҚТАУЫ

Қайғысыз пенде қымсынбас,
Жалғанда көңілім бір тынбас.
Көк күнінде орылды-ау,
Көк орай шалғын қыршын жас.
Тағатқа шықты тақуа,
Жамандыққа ұмтылмас.
Ордасын көріп өксіді-ау,
Жағалай қонған ауылдас.
Топ басы толық алғаным,
Атамай тастау жарамас.
Ойымда жоқ бұл жылау,
Тіршілікке болдым мас.
Тұғырдан ұшқан ақ нық
Қайтадан бізге қайрылмас.
Ақ сауыттан айырылып
Қалғандай болдым жалаңаш.

Қара бір салдым басыма,
Қайғырдым асыл тасыма.
Ажалдың оғы кез болды-ау,
Елу алты жасында.
Бағланым сенен айрылып,
Қор болған жерім осы ма?!

Қасиетті манабым,
Сіздей ешкім табылмас.
Қайғының қалың көрпесін,
Мендей ешкім жамылмас.

Алатау едім — сай болдым,
Арғымақ едім — тай болдым,
Алшаңдатқан бұлбұлым,
Бір күніне зар болдым.

Айтайын жұртым зарымды,
Көңілімдегі барымды,
Аманат қойдым аллаға,
Сүйенген қара нарымды.

«Ә» деп аузымды ашайын,
Қайғының отын шашайын,
Жылады деп сөкпе жұрт,
Аңырап мауқым басайын!

Адам қылып жараттын
Әуелі, құдай, басында.
Арманым жоқ қой деуші едім,
Қосқан соң тағдыр асылға.
Бұлбұлымнан айрылып,
Сүйегім құм боп жасыды.

Қаракемер жар болды-ай,
Жағалай келіп ел қонды-ай.
Жалғызымнан айрылып
Кен дүнием тар болды-ай!

Келеді деп жүруші ем,
Бұлбұлым, сені қуанып.

Дария, шалқар көліміз,
Жер болып қалды-ау суалып.

Қайғыменен қарайып
Қан байланды-ау көзіме.
Қасиетті бұлбұлым,
Зар болдым айтқан сөзіңе.
Жалғзымнан айрылдым,
Кім көрінер көзіме.

Алма ағаш едім жасарған,
Алмасы қалды-ау қиылып.
Жатсам ұйқым келмейді,
Жұмсам көзім түйіліп.
Қайткенде ұйқым келеді,
Іші-баурым күйініп.

Шын жақыным, жәрдемім
Шыбын жанға балаған.
Айрылдым дүрлі мүһәрбан,
Құдайдан соңғы панамнан.
Дұшпанды жатқа санамай,
Өз ойына балаған.
Ынғайлаған құрығын
Іліндірді-ау жағадан!

Жоқтау мирас — қайғы сөз
Катын мен қыз балаға.
Асырып айтқан аңғал сөз,
Бос кетеді далаға.
Дауыс емес мұңлы сөз
Білімді мен данаға.
Жігерлі жас қайғылы
Кәрілер салсын санаға.
Сау күнінде болып ем,

Айтқан лақ, садаға.
Жақын түгіл жат жылдар,
Осындай тұнық тазаға.
Қаһармандай шыдайын
Тағдыр қосқан қазаға.

Табылмас менің орайым,
Қимасымнан айрылып,
Қызыл гүлдей солайын.
Көзден аққан ыстық жас,
Омырауды бояйын.
Қаны кашқан қызыл бет,
Көк тырнақпен ояйын.
Қасиетті бұлбұлым,
Несін сенен аяйын.

Арғымақ жалсыз, ер малсыз,
Өлім мен қонақ болжаусыз.
Қасиетті бұлбұлым,
Мен жылармын армансыз...

● Айтыс-қағыстар ●

ӘСЕТ ПЕН КЕМПІРБАЙДЫҢ ҚОШТАСУЫ

Әсет:

Ассалаумағалайкүм, нар Кемпірбай,
Науқасқа шипа берсін патша құдай!
Аспанға айнала ұшқан, ақ сұңқарым,
Кез келіп жайған торға бопсың мұндай.
Науқасың мендеу тартты дегеннен соң,—
Жыладым бәйіт айтып үш күн ұдай,
Дауысымды танымайсың, атым Әсет.
Мен келдім әдейі іздеп көңілің сұрай.
Япыр-ай, жауап қатпай кеткенің бе,
Жұртына атың шыққан қыраным-ай!..

Кемпірбай:

Көңілді Әсет келді көтергелі,
Қысады кеуде шіркін жөтелгелі.
Артыма бір екі ауыз сөз тастайын,
Басымды жастықпенен көтер бері!
Өлсем де «көк кептерге» бір соғайын,
Қу тақтай екі шекті әпер бері.
Аузыма айрыларда сөз салмасан,
Қонғаның, өлең шіркін, бекер ме еді?..
Ал, енді шіркін көмей былпылдасын...
Сөзімді әнсіз кім тыңдасын.

Ішінде Аргын, Найман салдым айғай.
Не қылып шіркін көмей жыртылмасын.
Мойынға Әзірейіл салса құрық,
Білемін ғарып жанның құтылмасын,
Кемпірбай бұл дүниеден көшіп кетсе,
Білемін, енді өзімдей ұл тумасын...
Суырған қынабынан нар кескендей.
Әр жерден қызыл тілім қылтылдасын...
Көңілді Әсет сұрап келгенінде
Таба алмай кәрі тарлан сылпындасын.
Боз шапса, боз озбай ма буырылдан,
Мен шапсам, жер танабы қуырылған.
Жай тастап құлашымды алып жылдам,
Жабының күнде озушы ем тұғырынан,
Біреумен алтын жүзді досжар болмақ.
Өзінің бойға біткен пығылынан,
Келсе де тоқсан ақын жолай бермей,
Мен-дағы озып жүрдім ығылымнан.
Ер Дәуіт жеті жаста нектеген,
Жасынның суын ішкем құдығынан.
Тереңдеп Сырдың суы қатпаса да,
Сонда да келмеуші еді жұлығымнан.
Әй, Әсет, осы дерттен мен өлемін,
Науқасым мендеу тартты бұрынғыдан
Үшса да қанат байлап аспанменен,
Өлімнің кім құтылар құрығынан...
Сурасаң хал-жайымды, Әсет жаным,
Жатырмын ұшайын деп тұғырымнан...
Әсет жан, бұл аурудан өлем білем!
Алланың аманатын берем білем!
Кеудемнен көк ала үйрек «қош» деп ұшты,
Сол шіркін кәрі жолдас өлең білем...
Әсет жан, осы аурудан оңбас білем,
Алланың әмірі екі болмас білем.
Кеудемнен көк ала үйрек «қош» деп ұшты,

Сол өлең Серкебайға қонбас білем.
Басымда отырды өксіп қимай тоқтап,
Кете алмай бөтен жаққа айналсоқтап:
«Серігім,— қош аман бол, Кемпірбай!» — деп
Жылады бұрынғы өткен күнді жоктап...
Қараөткел таныс едім екі араға,
Семейде топырағым болар білем.
Кемпірбай дұға қылсын бишараға!..

ӘСЕТТІҢ МӘЛИКЕМЕН ЖАУАПТАСУЫ

Мәлике.

Алматы осы күнде біздің дуан,
Боз бала, мені көрде күн де қуан.
Үш жүзге өлеңменен атым шыққан,
Сұрасаң ұранымды Албан-Суан.
Шығып ем Албан-Суан тұқымдалып,
Қайтқан жоқ бабам жаудан қыпылданып.
Үш жүзге өлеңменен атым шықты,
Талгардың Талшоқысы сықылданып.
Шамдалға балауыздан қойдым білте,
Боз бала, болған уақта қолың сілте.
Үш жүзге өлеңменен атым шыққан,
Сұрасаң менің атым қыз Мәлике.
Құдай-ау, алма қылдың өрік қылмай,
Бағымды осал қылдың берік қылмай.
Аллаға әйел қылған разы емен,
Жықама * азғана жыл серік қылмай.
Ауылым көшіп қонды Бадамшаға,
Үш мың үй ағам болыс адамшаға.
Үш жүздің бір саңлағын таңдап бермей,
Қайтейін әкем берді-ау тараншыға.

* Жықа дегені қыздың ағасы Жылқыбай екен.

Ішінен қарағайдың қаздым апан,
Шығарам өлең менен іштеп қапам.
«Құтылдың қу сартыңнан» десе біреу,
Берер ем шүйіншіге ат пен шапан.

Әсет.

Ән салсаң мейір қандыр салғандай ғып,
Үйреніп жастар ғибрат алғандай ғып.
Тәтті әннің арасында асыл сөзді,
Тоқысаң меруерт пен маржандай ғып.
Сөйлеген граммафон табағындай
Мирас боп боз балаға қалғандай ғып.

Ұраным Арғын-Шордан, Қаракесек,
Болмайды адалдыққа арам есеп.
Атандық ұрлық қылсақ қаныпезер,
Би болып о да жаман пара жесек.
Кәсібі имам ағзам сауда қылмақ,
Оны да кем берді деп қылады өсек.
Тағы да түк білмесек «надан» қояр,
Білгенді жарияғып сөйлемесек.
Наданды білімсіз деп қылдық өсек,
Өр кеуде өрескейдің сөзі кесек.
Арасын жақсы-жаман айырмаса,
Дегенмен басы жұмыр бар ғой есек.
Көз тояр, көңіл тояр қылығы жоқ,
Соқтадай сомасына адам десек.
Жігітке білім жолдас ғұмыр серік,
Бір түрлі адамшылық қиын есеп.
Байқамай шала күйген толып жатыр.
Қолымен қоз боп жанған отты көсеп.
Келмейді өткен жастық өкінсек те.
Айналып қайта келмес әке десек.
Екі елі қызыл тілдің арқасында
Талайға салғызып ем белден төсек.

ӘСЕТТІҢ БАҚТЫБАЙМЕН ҚАҒЫСУЫ

Бақтыбай.

Уа, менің атым Бақтыбай,
Домбырамды қақтым-ай.
Сөз нақысын таптым-ай.
Үйсін, найман бас қосты,
Тыңлатайын жақсым-ай.
Туралы тұлпар дуда озар,
Өлеңнен окты аттым-ай,
Ағын судай ақтым-ай,
Қатарын малдай бақтым-ай.
Арғыннан келген ақын кім,
Зікір салған бақсыдай?

Әсет.

Жігітке қисық қылық мінменен тең,
Жараспас жас бойына сынменен тең.
Қолы сараң надан бар, көңілі қарау.
Ақ жүрегі қараңғы түнменен тең.
Күлдіргі, қалжыңға ұста тәуір жігіт,
Көңілдің бақшасында гүлменен тең.
Сасқан жерде ойланып тапқан ақыл,
Заты жалған болғанмен шынменен тең.
Ақылыңа жарасқан жақсы жолдас

Кіндігіңнен тараған ұлменен тең.
Ойыншы, қалжың, сықақ көтерген ер
Терісі жуан елі пілменен тең.
Жақсы атадан жарымес бала туса,
Қайырыссыз қайғылы сұмменен тең.
Ойсыз, мисыз болады кейбір жігіт,
Жігерінді қылады құмменен тең.
Біреуден пайдаланған ақыл, ғылым
Жаңбырмен араласқан нұрменен тең.
Қатынша жырлап айтқан жалайырға
Дегенге шыдайын ба жынменен тең.

Бақтыбай.

Мен Бақтыбай ақынмын,
Үйсіннен асқан атақты.
Менімен кімдер теңейді,
Арғыннан шыққан жатақты.
Әдеппенен айталық,
Сөйлемейік шатақты.
Ұлы жүз бен орта жүз
Бірге туып жасапты.

Әсет.

Бақтыбай тең болмайсың меніменен,
Дауыс айтқан қатынның сөзіменен.
Кісідей ақсай басқан қиралаңдап,
Шырмалып отырам ба сенімсенен.
Аузыма анық тартсам келмес пе едің,
Айдаһардың лебіндеі желімменен.
Әй сорлы, салындыма ораларсың,
Ағынды ірімім жылымменен.
Үзінді шұқанақтың шалшық суы
Тең боп па дарняның көліменен.
Қайнасам астананың қазанындай,
Сорпамның тенелмейсің көбігімен.

ӘСЕТТІҢ СӘМЕТ ТӨРЕМЕН АЯТЫСЫ

Әсет:

Қазағым қараңғыда өмірі өткен
Еңбексіз әр нәрседен көңіл еткен.
Қояндай көлеңкеден босқа қорқып,
Біле алмай барар жолын зеңгіп өткен.
Үш жылда бір келетін сайлау болса,
Бар малын ысырап қылып төгіп өткен.
«Малдың беті жарық мақал болып,
Малсыздың тіршілігі кеміп өткен.
Қырық жеті қызға берсе шал алады
Қисапсыз көп мал беріп төгіп өткен.

Талқан боп тас ошағы шағылса да
Қыз алған қылмысты боп көніп өткен.
Шығарған төре билеп заң өнеге
Жоқ жұмыс шаригатта ол немене?
Төренің қатынынан бір ұл туса,
Онысын не қылып әр төбеге
Теңдесіп қара қазақ келе алған жоқ
Төренің ауылы қонған кенереге.
«Төре» өлсе бір қазақты бәйге тігіп,
Іс қылған есебі жоқ ережеге.
Төрені түк білмейтін сұлтан қойып,
Көргендер, білгендермен тек келе ме.

Хабарсыз қара көңіл қазағым-ай.
Еріксіз билік беріп сол немеге.

Сарт, ноғай, саудагер бар базардағы
О дағы қараңғы елге тажал дағы.
Ұялмай бір теңгеге бір қой алып,
Халықтың қанын сорды-ау бұлар дағы.
Бір теңгеге он теңге вексель жасап
Халықтың ебін тапты алардағы.
Прикащик сулу ат пен әсем киіп,
Түрі жат қойға қарай шабардағы.
Қазақтың бір сиырын қуа қашып,
Борышын үлестірді замандағы.

Мал шашып казак құмар шен алмаққа
Тақытта үш жыл жатып дем алмаққа.
Аз малын арам жолға ысырап қылып,
Пәледен ұрлық, зорлық жем алмаққа.
Әкесі олай, баласы былай тартып,
Сатады қарындасын он жармаққа.
Сайлауға ат таппаса егіз мініп,
Бай түгіл кедей құмар бір бармаққа.

Би қисайта тартады мұрындарын,
Білгенсіп әрбір істің орындарын,
Хақиқаттан хабарсыз шартак билер,
Бұзды ғой әділеттің форымдарын.
Қаңғытып қара жұрттың қанын сорып,
Сипаған қазандай қып қарындарын.
Нахақты әділетсіз күйдірдің ғой,
Биеке-ау, мұның қалай қағынғаның?!
Бір кедей қателесіп қолға түссе,
Дұрыс па соған бәрің жабылғаның?
Осынша кім әкетті тойымыңды,
Білмеймін әлде рас, ойыныңды.
Бір нашар жаңылыстан бір іс қылса,
Сүйреттің соған қарай сойылыңды.

СӘМЕТ ТӨРЕНІҢ ЖАУАБЫ

Арнаулы Әсе ағаңа жаздым хатты,
Сүйікті адам едің инабатты.
Үйіне Кәкімжанның барып едім,
Оқыдым сіздің жазған докладты.
Сөзіңнің мағынасын барлап көрсем,
Сөгіпсіз бұрынғы өткен өлі аруақты.
Қазақты қараңғы қып өсірдің деп
Айыпты қылыпсыңыз төре затты.
Тағы да болыс пенен би залым деп,
Қағытып өлі, тірі — екі жақты.
Айтайын «ә» дегенде атаң арғын,
Шақырып Әбілмансұр қасына апты.
Ол күнде төресіз де болған қазақ,
Сол күнде мақтан қыпты ел шаппақты.
Төре кеп ортасына сұлтан болып,
Түзеткен тезге салып сан — шатақты.
Кұранда Әбділ миңа миңан қойып,
Күнәкар шапағаттан махрұм қапты.

Алматы, мына шеті Алтай, Мерген,
Басушы ең аяғынды керден-керден.
Найманның жақсылары бас қосқанда,
Сары қымыз, сары ала май, жеген сірнен.

Мысықтай екі көзді тарс жұмып ап,
Қызығың ұмыт болды-ау мың күн көрген.
Көп арғын Қарқаралдан қаңғып келіп,
Арғы көп ақ шәуліде бидай терген.
Қадірлі қарияның біреуі едің
Жел шайқап, ашылды енді жапқан пернен.
Қалайша қытығыма тидіңіз сіз,
Сізді ешкім деген жоқ қой: «Әйелге ерген»¹.

Әсет:

Хат жаздым Жетісудың Сәметіне,
Қарсы сөз қару жаздым қам етуге.
Тұнықтан түзу туған бала ғой деп,
Көңілім түзелер деп дәме етуде.
Қызыңды сексендегі шалға беріп
Осы да ұнап тұр ма жар етуге?
Көз жасы осылардың кімге болар
Ғұмыры жылауменен зар етуде.
Құдайға тағат етіп құлдық кылса,
Бес кісі ертіп жүред дәретіне.
Адамдық әділдіктен шыққан іс қой.
Осы да снып тұр ма шәретіңе.
Сөзіңді рас болса майданға қой,
Кәрі ағаң жүгірерлік боп етінде.

¹ Әсет найманның қыз алып, соның еліне қайтпай қалады. «Әйел-
ерген» дейтіні сол.

● Дастан-хиссалар ●

ПУШКИН

Орыста біреу бопты Пушкин атты,
Оқыған өзі ұстаз мағрифатты ¹,
Миы бас, ойшыл кеуде, озған жүйрік
Жақтаған шыншыл болып хақиқатты.
Қазақша өзі ғаят шежіре ақын,
Болмаған заманында ондай затты.
Ақшаның анық қымбат мезгілінде,
Бір жазған кінағасын ² мыңға сатты.
Аралап імперия ³ орыс жұртын,
Түзеткен Русия ⁴ мәмләкатты.
Заманға ақыл тәмсіл ⁵ өлең жазған,
Жұрттағы қалдыруға қиянатты.

Ол өзі қанша жұрттан ғылым білген,
Оқыған қанша жұрттың тілін білген.
Атақты заманында ақылғой боп,
Жоқ еді кемшілдігі қызыл тілден.

¹ Мағрифатты — арапша білімді деген сөз.

² Кінағасын — кітабын.

³ Імперия — империя.

⁴ Русия — Россия.

⁵ Тәмсіл — лайық, сай арапша.

Суық боп ойын-күлкі, ұрғашыға,
Токтатқан табиғатын өзі мүлдем
Опа жоқ ұрғашының бірінен деп.
Бойдақ боп қатын алмай қырық жыл жүрген.
Ер өлсе, қалған қатын байға тиер,
Шығар деп не махаббат осы түрден.
Шыдамсыз тіршілікке шіркін көңіл,
Барабар өлсе солған қызыл гүлімен.

Сырты тау, рухы үлкен, денесі дүр,
Ақылмен ақ жүрекке кеңесіп жүр.
Адамға ғибрат беріп пайда жолдан,
Халықты ақ жолына көрсетіп тұр.
Біреудің жаман — ғайбат жайын жазбай,
Шығарып тәсіл қылған өлең мен жыр.
Сыр ашпайтын адамға сөзі жұмбақ,
Табылар мінезінен он сегіз қыр.

Аралап мемлекетті сейіл етер,
Пайдасыз жұмысы жоқ босқа бекер.
Ол Пушкин қырық жасына шыққан жылы,
Мәскеудің шаһарына келіп жетер.
Бағасы падышадан зор һәм атақты,
Хан, қара білімдінің бәрі нөкер.
Соншалық жұрт ықылас қылатұғын,
Әр түрлі мағрифаттан жол көрсетер.

Табиғат басқа болар мінез, сана,
Ғылым дос жан мен тәнге жалғыз ғана.
Оқыған, өзі сұлу сегіз қырлы,
Дейтұғын қыз бар еді Татьяна.

Ақылға таба алмайсың онан молды,
Ұғынып әр нәрсеге көңілі толды.
Нұр-нұсқа, әдебиет, ғылым, ақыл

Создырған шартарапқа өнер қолды.
Өзі де бір жандарал байдың қызы
Ер көрмей дәл он сегіз жасқа толды.

Бірінші сұлулықтан мінео, ойға,
Жат өсек жанастырмай зипа бойға¹.
Дағдырда жазушылар солай деген
Бар ғой деп қиянаты кіна қойма.
Зат күрдас, ақыл үйлес таба алмаған
Мәз емес келгеніне дүние жайға.
Тазалар, шын жаралған жан осылар,
Айтайын жұмысының парқын ойла.

Біреуге көрінбеген сырын ашып,
Көрмеген ер жыныспен сыбырласып.
Білмеген Татьяна әзілі жоқ,
Қанжардай жауабы өткір, сөзге машық.
Бір жазған кінағасынан пайдаланып
Пушкинге болып еді сырттан ғашық.
Иесі осы қызды қыршындай ғып,
Көрсетті кеткен жасын қырықтан асып.
Дүниеде арманым жоқ деуші еді қыз,
Жар етсем шаһдаттың² мөрін басып.
Ойлайды бір жұмадай Татьяна,
Жүгініп қиялына ақылдасып.

Ойлайды сынайын деп сәлем хатпен,
Көрсетіп шын пікірді ишаратпен.
Жол да жоқ сөз айтуға ұрғашының
Арқалап таудай қайғы, ұятпенен.

Сүйсе жөн, сөксе қиын — қандай таңба,
Жетіп жүр неге көзі бүгін таңда.

¹ Зипа бойға — тал бойына.

² Шаһдат — арабша куәлік.

Пушкиннің айып жаққа кінәлі суық,
Қыз білер қызбас жайын жуырмаңда.

Сүйтсе де шыдай алмай ғашық отқа,
Осындай байлап жазды басын сотқа.
Аттады амалсыздан әдеп жолдан,
Сұлудың жүрсе тәуір ісі ходка.¹

Жалғанда қызба көңіл, нәпсі жаман,
Кумарсыз жан мен тәнге тапшымаған.
Жүректің айдауына жүремін деп,
Жалғанда кімнің бағы апшымаған?

Тәтіштің жұбайының болса сәті,
Пікірден хабар беріп айтқан дәті.
Ұялса, қызарса да сабыр етпей,
Пушкинге мынау қыздың жазған хаты:

«Бағы жоқ, талайым жоқ едім сорлы,
Аттадым еркін кетіп оғаш жолды.
Іс емес ауыл үйлік, анық сүйем,
Бола ма сынап жібер мұның орны.

Халімді осы хаттан бір байқайын,
Ұрғашы істемеген сөзді айтайын.
Қорлыққа басты байлап арзандадым,
Сүймесен, өмірімше зар тартайын.

Хош алып мені сүйсең мақтарсыңыз,
Жау болсаң, табаныңа таптарсыңыз.
Қош алып жауап қайтар құрмет етсең

¹ Ісі ходка — ісі оңға (орысша).

Мақұсұтым: жария¹ боп қызмет етсем.
Бәрі бір ұрғашының бұ да сол деп,
Амалсыз халім нешік өкпелетсен».

Хат жазды осылайша перизатқа,
Нем бол, не болсаң жалғыз хатқа
Сүйсес де, күйінсем де мен білейін,
Сырыңды менен сезген біреуге айтпа.

Тапсырды секрет хат почтовойдан,
Ұрынды оқып Пушкин меғлум жайдап.
Келгенше қырық алтыға қызынбаған,
Жуырда нана қалсын бұған қайдан.

«Нұр Тәтіш! Мен қырық алды, сен он сегіз,
Арамыз екеуіміздің ұшқан теңіз
Жадырап өзін күрбы жас байға бар,
Жолың болсын, өлмейтін қамын жеңіз.

Жүргенге сыртым тірі әуес болма,
Дүниядан біз бақыр да қайтқан жанбыз.
Жарым жоқ ақылдасар, жалғыз баспын,
Нәпсіге жаралғалы және қаспын.
Қазанға қырық жыл қайнат жібімеймін,
Күн шығып сахарада жатқан таспын.
Алмаған беторамал дүние тойдан,
Үш кебін жамылғаным, жалаңашпын.
Гүліндей райханның Татьяна,
Мен сізді қалайынша аямаспын.

Тыныштық рахатым жоқ жаралғалы
Тән ғылым суы бойыма таралғалы.
Орны жоқ бұл жұмысқа жоламаңыз,
Мен жалғыз қырық жыл болды қамалғалы.

¹ Жария — арабша ашына, күң деген сөз.

Жакса да жүрегіме сіз жазган хат,
Сөзі алыс, мағынасы — бәрі де жат.
Жат сақтайын өлгенше бұл сырынды.
Етсеңіз бұл жұмыстан мені азат.
Жүрегім қызынбайды ұрғашыға,
Сөзіңнің қызсам дағы турасына.
Қара жер ата-анам — ең жақыным.
Мені аяп азаттық бер бір басыма.

Жасың жас, жақсы тілеу алдыңызда.
Жүректің азба, шырақ, қызбасына.
Сау болсаң, таңдап тиіп қосыларсың.
Не төре, не бір байдың мырзасына».
Өтініп шын хакикат сырын айтып,
Үшбу хат¹ тапсырылды қызға қайтып.
Жанасқан жар болам деп сүйген жардан,
Қайғырды Татьяна жапа тартып.
Амалсыз алла дағдыр етпеген соң,
Обалын қала берді мойнына артып.

Нұр Тәтіш құмар еткен талай ерді.
Қорлады Пушкин білмей нәзік белді.
Сапар ғып екінші жыл Пушкин ақын,
Мәскеудің шаһарына және келді.

Дағдырмен Татьяна жаны сүйген,
Сарғайып зағыпырандай іші күйген.
Өзінің қасіретін өзі білед,
Бақ қайтып, басы қатып ескі күйден.
Ұрғашы, еркек біріне сыр берген жоқ,
Әуреге сүймейтұғын мойнын иген.
Жалғанда жаны шықпай жазылар ма,
Өлетін өкпесінен жара тиген.
Баласы министрдің ғашық бопты,
Махаббат жан-тәнімен қызды сүйген.

Ашумен Татьяна ықтиярсыз
Дағдырдык қызық көрмей сырын түйген.

Басынан еркі кетіп қабыл алды,
Жалғыз-ақ білед өткен халді.
Мәскеудің шаһарына мағлұм беріп,
Атақты адамдарға хабар салды.
Жатқанда той басталып жинап елді,
Атақты мағлұмыңыз Пушкин келді.
Отырды тойға келіп Татьяна,
Назданып мың қиялмен бидай өңді.

Сұлудың сырты тірі, рухы берік,
Қалмаған сабыр женіп, бойда желік.
Өзі көрген қыз да болса қияпатты,
Бұларды шын жаралған асыл делік.
Байқады парасатын Пушкин қыздың,
Тексеріп терең оймен көз жіберіп.

Жатық сөз, жайдары, ашық қандай дана,
Мақтаулы кірсіз туған Татьяна,
Сөзінен тындаған жан үлгі аларлық,
Айтады өлшеуменен тым азғана.
Жақтырды қызды сынап кәмал оймен,
Иланып ұрғашыға сонда ғана.

«Байқамай қымбаттықты көрдім арзан,
Сорым ба суық көрген сіздей жардан.
Өзіме осы күйім асусыз жау
Айрылдым арнап жазған бойтұмардан.
Халіңнен алдыңғы жыл хабар барып,
Хат келді алдыңғы жыл сіз құмардан.
Саудама тегін келген алынбадың,
Саналып су моншаққа інжу-маржан.
Бұл қата — надандыққа мен жазалы,
Қиын дерт өлгенімше маған арман.

Көшпелі алтын келгенде шәкім көрмей,
Етпедің ол уақытта әзел парман!
Жатты сүйіп жақында той бастапсыз,
Уақыты-өтіп отыр қолдан дәрмен.
Ұрғашыда сіздей жан тумас десем,
Ол планым ¹ болып тұр бүгін жалған.
Басымды стегіңе енді салдым,
Дүниеде жарым өзің ойыма алған.

Қабыл ал бұл сөзімді асыл қалқа,
Ұрыппын өз саныма өзім балта.
Ойлаймын ескі кекпен ұнатпайсыз,
Өтініп ісім түсті сізге қайта».

Почтадан тиді қызға мәзқуру хат.²
Оқып қыз күйді бұған, болмады шат.
Пушкинге ауған көңіл айнымаған
Бұл сөзге бару керек не дәлелат.³

Қылшық жоқ қиялында қиянаттан,
Ақылмен ойға кірді неше қабат.
Дүниеге жаралғалы он сегіз жыл
Жас бойға жапсырмаған бір жаманат.
Ойменен октан түзу план жасап,
Бұларға себеп болды зор керемет.

«Басында сізге піскен егін едім,
Несіз орып алсаң тегін едім.
Әлемде жаным сүйіп жар болмаққа
Жақтырып сәлем жазған бегім едің.

Планым — бұл жерде ойым деген мағылада.

Мәзқуру хат — арабша әлгі хат.

Дәлелат — дәлел.

Тастап ең табаныңа ұлтарақ қып,
Сүйгенім, сенен қайғы шегіп едім.

Жауып ең қақпаныңды өзің серпіп,
Тастап ең сөз қанжармен неше кертіп.
Оқ тиген қос өкпемнен мен бір көзел
Жарадан жазылар ма өлген мертік.

Тамырың тоқтап қалған қанданыпты.
Суынып өлген денең жанданыпты.
Дүнияда жарсыз өту жарамас деп,
Қатайып еркектің шамданыпты.

Ол кезде мен де өзіңдей шын сорлы зар,
Басында өз басынның сол жұмыс бар.
Ақымақ боп ақының арттан түсіп,
Тағыда киліктің бе қырқылжың шал.

Байқасам қисыны жоқ бұл бір медеу,
Жатады сараңдыққа тіпті үндемеу.
Ертең, сағат тоғызда қонаққа кел,
Берейін жауабыңа сонда төлеу.

Ертең сағат тоғызда келді бұлар,
Аласы ақыр ісін қалай қылар.
Ертеңгі тап сағаттың тоғзында
Жолықты екі күйеу ұмар-жұмар.

Бұларға Татьяна сырын айтты:
— Тауаным дүниеден бұрын қайтты.
Жүргенде мен жығылып, бұл суық боп,
Сазайын құмарлықтың көрдім қатты.
Бұл қапалық қан болып жүрегіме,
Ғашығым мұнша мехнат арқалатты.

Екі жыл мен де мұндай күйім едім,
Тірліктен үміт үзіп жүріп едім.

Қапалы жүрегімді көтеруге,
Еріксіз биыл сізді сүйіп едім.

Әз басым екеуіңнен бірдей аман,
Ескі жар хат жазыпты кеше маған.
Қалыс ниет, халімді байқау үшін
Қонаққа екі ғазиз келдің маған.

Байқамай басым қатты хақ бұйрығын,
Адамның сіздер деймін нақ жүйрігін.
Жақаны бұрынғы оймен жанастырып,
Осының дәл екеуің айт билігін.

Шақырған бұлар білді қыз міндетін,
Үміті қайтып қыздан үзілетін.
Тайталас анық майдан болды бір іс,
Не өліп, не болмаса тірілетін.

Падыша Александр первый хаһан,
Бекітіп қылды уәде бұл екі жан.
Ертең халық көзінше атысуға
Ағызып арасынан қып-қызыл қан.

Халайық таң атқан соң жиылады,
Жандары шын ғашықтың қиылады.
Атқан оқ екеуіне қабат тиіп,
Харіптар талақ қылды дүнианы.

Қыз да өлді алтыауызбен өзін атып,
Асылдар ажал қанын жуынады.
Тайталаспен жөнелді шын дүниеге
Бұл қызды қайсысына бұйырады?!

САЛИХА — СӘМЕН

Моңғолдың ескілікті тұрмысында,
Ясуқай батыр ханның тұрғысында,
Атақты Алтай тауын мекендеген,
Билеген өзін өзі ел тұсында.
Бір тобы Жұрат дейтін ел атасы,
Жайлауы Үлен тауда жая тасы.
Билеген нәсіл қуып, тұқым жалғап,
Халқына қадірлі еді ханның басы.
Бар еді Салиха атты жалғыз қызы,
Артылған өз тұсында тәрбиясы.
Бұралған тал шыбықтай сұлу еді,
Он бестен он алтыға жеткен жасы.
Алмадай пісіп қалған бақшадағы,
Ашылған гүл бейнелес қыз тұлғасы.
Албырап екі беттің қаны тамып,
Қиылып маңдайында қиғаш қасы.
Тамағы ақ торғындай үлбіреген,
Сүйріктей он саусақтың бар саласы.
Отындай электрдің жалтылдаған,
Кұйылып төңкеріліп көзқарасы.
Шынардай түзу дене, тең нықтан
Төгілген төмен құлап сүмбіл шашы.
Безенген өнебойы енжу маржан,

Бриллиант, алтын, яқұт, гауһар тасы.
Сол елде Сәмен дейтін бір жігіт бар,
Құрбылас әлгі қызбен жас шамасы.
Ажары жай оғындай жалындаған,
Туыста қас қабақты ер тұлғасы.
Сабырлы, терең ойлы манғаз еді,
Жетпеген қатарына тең құрдасы.
Сағымдай садақ жетпес жылдамдығы,
Қырмызы қыз мінезді, қымбат басы,
Денесі тең сандалдың терегіндей,
Кең біткен нығының екі арасы.
Шалқақ төс, бура санды, бұлшық етті —
Бар еді батырлықтың әр саласы.
Жау десе жабырқанып жатпайтұғын,
Таңдаулы батыр болған ер-қолбасы.
Салиха бұл жігітті сырттан таңдап,
Махаббат ауған бұған ықласы.
Сәмен де ғашықтығын іштен тынған,
Ұнасып екеуінің көзқарасы.
Жаратып бірін бірі аз жүрген соң,
Байланды махаббаттың екі арасы.
Сөйлесіп, әзілдесіп, сыр айтысып,
Туылды ғашықтықтың жан жарасы.
Қызды жігіт, жігітті қыз да сүйіп,
Болыпты алмақ, тимек сөз арасы.

• • •

Қыс өтіп, ел көшеді Алтай таудан,
Ол заман үркін, қорқын сыртқы жаудан.
Батырлар атын баптап, қару жөндеп,
Келетін ақыл сұрай күн де ханнан.
Сәмен де сол батырдың біреуі елі,
Кетпейтін күндіз-түні ат қасынан.
Сезіліп екеуінің бұл жүрісі,

Максатқа қалай жету болды арман.
Сөйлесіп анда-санда Салихамен,
Сөз шықты әр біреуден қуғындаған.
Хан сезіп, халық білсе мұндай сырды,
Ажалдан қыз бен жігіт қалмайды аман.
Екеуін еркіменен қоспайтұғын,
Қатыкез хан қаһары өзіне аян.
Шарасын қалай етсек табамыз деп,
Ойласты Салиха мен батыр Сәмен.
Не пайда бұл жүрістен шығады деп,
Ойлайтын екеуі де осыны һаман.*

Өлсек бір көр, шықсақ бір төбедеміз,
Қайтпаймыз десті екеуі уағададан.
Серттесті небір іске шыдаймыз деп,
Алса да бөрі етектен, жау жағадан.
Қапыда өстіп жүріп қолға түспей,
Табалық бір бекініс осы арадан.

Солай деп сөз бекітіп уағдаласты.
Құрбан қып бір-бірі үшін қымбат жасты.
Құс ұшпаса жан жүрмес жер табам деп,
Ер Сәмен аралады тау мен тасты.
Жалтыр тау, шатқал өзен заңғар биік
Тұрғандай бұлттан өтіп көкке тиіп.
Темірдей кара жартас сұрғылт түсті
Қабағын, қаһар көзін қарыс түйіп.
Мұңды тау аспанменен бой теңескен,
Тұрғандай бейне мүлгіп басын иіп.
Ақырған аждаһадай тасқынды өзен,
Сарқырап төмен аққан шатқа құйып.
Белгілі Жая деген бір қиын тас,
Сескенбей ендігі жан бара алмас.

* һаман — әр уақытта, үнемі.

Бел байлап сол кийнға бекінбек боп,
Жөнелді қорықпай шыдап Салиха жас.
Тез барып тығылады демін алып,
Жат жерге тамашалап қайран қалып.
Ой түсіп біраздан соң қорықты жаны,
Денесі кейде суып, кейде жанып.
Кеш мезгіл, шам жағылып, ақшам батты,
Қайғысы бұрынғыдан болды қатты.
Аузынан аһ ұрғанда жалын түтеп,
Шыдамай қорыққан жүрек шиыршық атты.
Қалайша бұндай іске болсын шыдау,
Ұзын күн өткізгені зарлау, жылау.
Зарығын өксіп жылап тоқтата алмай,
Сондағы Салиханың сөзі мынау:
— Жәрдем бер, жан беруші жасағаным,
Жар үшін жас жанымды жазаладым.
Айрылып жалғыз түнде ел-жұртымнан,
Жапанда шыбын жанды тасаладым.
Шалындим махаббаттың жалынына,
Сөндіріп ғашық отын баса алмадым.
Жолыңа жаным құрбан болсын дегем,
Жетпесе мақсатыма бітсін халім.
Жәрдемші жас өмірге болсын құдай,
Ер Сәмен, таңдап таптым сені сүйіп
Ішінде жанған оттың мен отырмын,
Сөндірсек махаббаттың суын құйып.
Құдайым Сәмен ерге қосар болсан,
Бәрін де ұмытар ем құшып, сүйіп.
Соны айтып үңгіріне қайта кірді,
Зарланып мұң мен зарын айта кірді.
Сол кезде түннің жарым болған шағы,
Кім білер келешекте болар сырды.
Дүрсілдеп тоқтамайды жүрегі ойнап,
Және де жаны сүйген жарын ойлап.
Тыңдаса жерді жарған ат сарыны

Келеді көк жартасқа тура бойлап.

Бұл келген бөтен емес,

Сәмен ғашық.

Көрісті екі ғашық амандасып.

Қайғының бір минутта бәрін жойды,

Аз уақыт жабысқа да жүдеп,

жасып.

Ың-жыңсыз түн құшағын тұрды жайып,

Аспанда ай түрленді әсем басып.

Құттықтап күле қарап ғашықтарға,

Жұлдыздар жымыңдаған тұр жарасып.

Желкілдеп жан түбінде жатқан ойға

Майда жел сыбырлайды мұнын қосып.

Таңдаған тағылықты тау баласын,

Табиғат қарсы алып тұр құшақ ашып,

Салиха айтты сонда Сәмен ерге:

— Бір істен ойсырадым көңілім жасып.

Бізді іздеп таң атқан соң ел келеді,

Кеткен соң екі бірдей адам қашып.

Кеш батса, түні бойы қасымда бол,

Құмарлы от жүректің мауқын басып.

Таң атса елге барып көрініп жүр;

Сыр айтар құрбылармен ақылдасып.

Өткен соң күн ескіріп біраз заман,

Бір сапар ойланарсыз болса нәсіп.

Ат, азық, қару-жарак қамданып жүр;

Тығынып бекініске бірден тасып.

Қапыда хауіп қатер істер болса,

Жүрмелік бейғам болып жаза басып.

Екеуі осы сөзді қатар айтып,

Сүйісті екі ғашық құшақтасып.

Жас гүлдің жан таппаған жаңа балын,

Мастанды бөліп ішіп екі ғашық.

Өткенін түннің қалай сезген де жоқ,

Оятты таң шапағы таудан асып.

• • •

Таң атып батыр Сәмен елге кетті,
Кісідей түк білмейтін барып жетті.
Сыр бермей сол жүріспен аял етіп,
Арада бірнеше күн уақыт өтті.
Айта алмай ханға батып қыздың жоғын,
Ел болып ат өксітіп көп іздепті.
Таба алмай, күдер үзіп ақырында,
Бұл хабар еміс-еміс ханға жетті.
Хан қызы қашып кетті деген сөзге,
Хан тұрып қаһарланып намыс етті.
Қайтсе де қызды іздеп тез табуға,
Ел-жұртын түгел жиып жарлық етті.
Қызымды азғырғанды дарға асып,
Қыздың басын кесем деп кәрін төкті.
Алтайдың алтындаған алтын жоны
Айнадай суы тұнық, шөбі соны.
Қақ жарып ұзын аққан екі өзен бар,
Айтады Егеуге деп монғол оны.
Қапталы сәукеле тас құлын жайлау,
Ясуқай батыр таңдап алған соны.
Жайлауға хан ордасы көшкен кезде,
Жантас қыз бекінген көштің жолы.
Шөп гүлдеп, ағаш бүркер уақыт болды.
Бетінде көк жартастың бір үнгірде,
Қыз қарап көріп отыр келер жолды.
Естілді жерді жарған қалың сарын
Жаңғыртып тау менен тас жердің бәрін.
Жасыл ту сағымдалып жерді бояп,
Шанырқап будақтаған шықты жалын.
Бір бөлек көш алдында қалың әскер,
Ясуқай ортаға алған батыр ханын.
Татардан қолға түскен Темір ерге,
Билеткен әскерінің түгел бәрін.
Мінгені Ясуқайдың қасқа арғымақ.

Белінде жібек баулы алтын қанжар,
Басында дулығалы темір тымақ,
Сар алтын жарқылдайды шар айнасы,
Күмбездей дөңгеленген жұмыр басы.
Жалпақ бет, келте мұрын, сары жүзді,
Сарандау қызыл жирен сақал-шашы.
Татардан қолға түскен Темір ермен,
Сайлауыт өңшең батыр айналасы.
Барады бірге кетіп батыр Сәмен,
Қайғы ойлап бұзылғандай ой санасы.
Мінгені астындағы сайын бурыл,
Дөненнен беске жаңа шыққан жасы.
Қондырды хан ордасын батыр Сәмен,
Байқастап кеш батқанша аялдаған.
Ел жатып көз ұйқыға барған шақта,
Жөнелді қайта шауып қызға таман.
Жарына қайта келіп күрды сауық,
Қосылған екі гашық теңін тауып.
Әзірше максатына жетті бұлар,
Шаттықта еш нәрсені қылмай хауіп.
Сандалып Жұрат елі қызды іздеп жүр.
Ат қырып, қаратер боп күнде шауып.
Жаралған сайын бурыл малдан бөлек
Алғандай жерден пішін дөп-дөңгелек.
Бір күні ішін тартып, жалын тарап,
Жер тартып пыскырады қағып иек.
Салиха атты көріп қайран қалды,
Ырымдап бір жаман іс ойына алды.
Өткен түн бір жағымсыз түс көріп ем,
Көңлім де қате еместей енді нанды.
Ер Сәмен білемісін аттың сырын,
Ойлама білмейді деп хайуан малды.
Соны айтып ауыз жиып алғанынша,
Таянып қалың дүбір келіп қалды.
Білген соң келіп қалған қалың жауды,

Ер Сәмен атын ерттеп қаруланды.
Заманым әлде қандай болады деп,
Салиха іштен күйіп от боп жанды.
Күшактап сүйген жарын қатты қысып.
Әлсіздеп нәзік дене қалтыранды.
Жас өмір, күл боп көкке ұшасың ба,
Толған гүл соласың ба деп зарланды.
Хош енді бұл соғыста өліп кетсен,
Макшарда қос, тәңірім, деп жалбарды.
Сол жерде майдан тартып батыр Сәмен,
Аянбай бір күн, бір түн соғыс салды.
Найза мен садақ тартып қылыш шауып.
Бөгеді қан майданда қалық жауды.
Түс-тұстан өлгеніне карамастан,
Жау дағы дем алғызбай атқылады.
Боялып қызыл қанға қардай еті,
Қансырап халі бітіп естен таңды.
Жаралы неше жерден қылыш тиіп,
Көптіктен ер Сәменді тұтқынға алды.
Сол жерде Салиханы ұстап алып,
Алдына патшаның алып барды:
— Өлтіріп Сәмен қуды кеттік тастап,
Басына қызыл қаннан жастық жастап.
Адасқан балаңызды алып келдік.
Өзіңнің орданыңға тура бастап.
Ей, тақсыр, жарлық сізден, іздеу бізден,
Тілейміз жаза қылма бұған қастап.
Болса да қанша жаман хан нәсілі,
Болмайды айыптауға қолмен жасқап.
Хан тұрып сөз сөйледі қызға таман:
— Япырмау, қызым, неден болдың жаман.
Өмірінде жалқы жүріп ел көрмей өт!
Жаза жоқ, інсапсызға бұдан әрман.
Солай деп Салиханың соты тынды,
Сорлының бағы қайтып сағы сынды.

Сәменді алғашқы ұстап алған жерде,
Өлді деп білмей кеткен өңшен жынды.
Аздан соң Сайын бурыл барды шауып,
Иесін талып жатқан алды тауып.
Қамаған қалың қолға ұстатпастан,
Моншақтап үсті-басын тері жауып.
Көтерді басын сонда батыр Сәмен,
Жатқалы жаралы боп біраз заман.
Еңбектеп үңгіріне қайта кірді.
Қалғанын жанының біліп есен-аман.
Сәменге қайғылы күн қатты батты,
Сол тауда қапалықпен үш ай жатты.
Барар жер, басар таудың бәрі дұшпан,
Болар ма қиыншылық бұдан қатты.
Не пайда бос жатудан шығады деп,
Төқтамай тулап жүрек шиыршық атты.
Бабама «Көкше әулие» барайын деп,
Бір күні ұстап мінді бурыл атты.
Ол кезде жатқан жері бір үлкен ғар*,
Мекендеп тұрған жері Тянь-Шань тауы
Монғолдар әр кез барып қылатын зар.
Ай жүріп Мамаржаға барып жетті
Жол қиып жүре алмайтын бір бейнетті.
Ғар екен көк жар тастың бетіндегі,
Жүгініп соған қарап зарлық етті.
Күн жауып, бұлттар шығып борандатты,
Найзағай шартылдайды онан қатты.
Артынан қоңыр майда желдер соғып,
Көрсетті ғардан шығып шарапатты.
Киім жоқ шыға келді тыржалаңаш.
Ағарған жауған қардай сақал мен шаш.
Жіңішке, ұзын бойлы, арық тәнді,
Жан екен аққұбаша қиылған қас.

* Ғар — үңгір (монғолша).

Дертiме, таксыр, баба, дауа бер деп,
Ер Сәмен зар еңіреп қояды бас.
Сәмендi көзiн ашып көрдi байқап,
Сөйледi бiр сiлкiнiп басын шайқап.
Ол қызды құдай саған бұйырған жоқ,
Бекерге қор болыпсың бейнет айдап.
Астында сайын бурыл бар ма сенiң,
Мiндiң бе ренжiтпей жақсы жайлап?
Шығыста бiр керемет хан болады,
Жаратқан ол бурылды соған сайлап.
Бурылды сол Шыңғысқа бағыстаймын
Сен жаяу Ұланға бар тамаша айлап.
Соны айтып бурыл атқа мойын бұрды,
Бiлмейдi Сәмен сорлы мұндай сырды:
Әулие қолын бұлғап қалып едi,
Кiсiнеп бурыл шауып ғарға кiрдi.
Тағы да бұлттар шығып борандатты
Найзағай шартылдайды онан қатты.
Күркіреп ғардың iшi ақ боран боп,
Есiгiн көкше әулие қайта жапты.
Көнбеске шамасы жоқ сорлы Сәмен
Көкiлi бұрынғыдан болды жаман.
Бабамның Ұланға бар деген сөзi,
Тиiстi болар ма екен маған таман.
Жаяулық, жаңалаштық арман емес,
Көрерлiк Салиханы туса заман.
Жолыңа жаным құрбан болсын деген,
Дабысың құлағымнан кетпейдi һаман.
Отында ғашықтықтың күйiп жанып,
Дарига, бiр сен үшiн көңлiм алаң.
Зарлатқан менi мұнда, сенi онда,
Мейрiмсiз қара пейiл сұмырай жалған.
Өлсе көрiп, өлмесе өзiн көрмей,
Тарқар ма өлiп кетсем iштегi арман?
Соны айтып Ұлан жаққа Сәмен кеттi,

Сорлыны қырсық шалып тентіретті.
Ер Сәмен сол бейнетпен жүре тұрсын,
Айтайын хан қызынан соңғы ретті.
Қапада ханның қызын қайғы басты,
Сарғайып солған гүлдей өңі қашты.
Алқызыл, нұрлы жүзін әжім басып,
Ағартты жауған қардай самай шашты.
Жабысып тырнақтары саусағына,
Нұр қайтып жан дененің қаны қашты.
Дүниенің қызығына көңілі суып
Өткізбес тамағынан ішкен асты.
Жарым деп ер Сәменнің атын айтып,
Бір күні көзден төкті қанды жасты.
«Сен үшін дүниені талақ етіп,
Жолына құрбан ғып ем ғазиз басты.
Қапада қайғыменен өмір сүріп,
Қадірлеп қайтем сенен қалған жасты.
Төрт бөліп түн ұйқымды тыншытпайсың,
Үмітім ойлап-ойлап мұңға ұласты.
Жолыңа қарай-қарай көзім талып
Ойымды мұңға ұласқан тұман басты».
Соны айтып шықты ордадан Ұланды өрлеп
Ажалға өлім іздеп қатты шөлдеп.
«Ылайық хан басыма, жас шағыма
Бір кескен уағда серттің үстінде өлмек.
Яқұттай ажарланды көзі жайнап,
Байланып алмас қанжар өткір қайрап.
Жас кеткен жаны құшып жарын ойлап,
Қоштасты кең дүниеге құстай сайрап.
«Сүйіп ем, Сәмен, енді іздеп тауып
Арманым аз жүрдемдім еңбек жанып.
Бұл жайға тірі болсаң, бір келерсің,
Жарыңды ұмытпасаң есіңе алып.
Әкемнің жан дегенде жалғызы едім,
Көрмеген тәрбиеден көңілім қалып.

Жолыңа жаным құрбан болсын деген,
Бұзбадым уағдамды қайта танып.
Жас жаным жасыл құс боп ұшсын көкке,
Құтылып қам-қайғыдан рахаттанып.
Қосатын мені саған осы қанжар
Жүректен өткір қайрап қалсам салып».
Зар жылап осылайша қылды налыс
Ай мен күн, дәт айтуға тұрсын алыс.
Сертіме, уағдама жетпегенім,
Емес пе өлімнен де қиып намыс.
Қуә бол тәкір алдында, сен екеуің
Ғаламсын көпке бірдей тура қалыс».
Соны айтып салды қанжар жүрегіне
Жан шығып тез жетуге тілегіне.
Қанжарды қатарына шаншып алып қойды,
Сәменге арнап ядкәр¹ ретінде.

• • •

Бір шақта әлгі жайға келді Сәмен,
Арада қыз өлгелі неше заман.
Өлген жерін, көмілген көрін көріп,
Қуанды күріскендей есен-аман.
«Жарым-ай құдай қосқан жаңа таптым,
Болмай ма сенен қалған халім қаран».
Қанжарды қасындағы көрді қарап,
Қыз кетті уағдасымен сертке жарап.
Қанжарды қатарынан қолына алып,
Тот басқан қанды көрді тамашалап.
«Рахатлы болат қанжар досымыз» — деп
Күрсініп мауқып басты қанын жалап.
Егіліп іші-бауры елжіреді.

¹ ядкәр — естілік.

Ғашықтық ыстық оты шықты парлап.
Қамығып бір отырып, бірде тұрды,
Аруакка қабырдағы көзін қадап.
«Қош айтам тау менен тас, дария, көлге.

Жат бауыр өсіп-өнген біздің елге,
Сайрандап көк аспанмен тұрған жұлдыз.
Сәуле бер біздің жатқан сары белсе,
Салиха жаным сүйген жарымменен,
Арман жоқ өліп көрге жатсам бірге.

Ай мен күн сен де аман бол екі жарық,
Нұрына жан-жануар болған қарық.
Күн мен түн екеуіңді қоспаған соң.
Баяғы сен де біздей Мұңлық-Зарлық.

Жұлдыздай ай атылып жерге түссе
Біріңнен не болар ең бірің қалып.
Жас жаным Салихамен болсын бірге
Маржандай қызыл қаным жерге тамып.
Қара жер — мейрімді анам, аш қойныңды,
Саяна келіп тұрмын Сәмен ғарып».

Соны айтып алмас қанжар қолына алды,
Толғанбай қақ жүректен тура салды.
Ақ етін, қызыл бетін қанмен жуып,
Еріксіз қолмен жойды газиз жанды.

ҮШ ЖЕТИМ ҚЫЗ ХИССАСЫ

Сөйлейін бір мәселе бұрынғыдан
Бұл қызык естігеннің көңілі тынған.
Дін орнап мұсылманға тұғыр болған,
Белгілі шаһар еді Бағдад пен Шам.
Талай жан тұз біткенше тұрақ қылып,
Жұрт көшкен Бағдаттан неше алуан.
Әділ боп Бағдатқа пармен шашқан,
Тұсында пайғамбардың болды бір хан.
Өзі хаділ, патша, қолы жомарт
Сұлтандай Нарун-Рашит шығарып заң.
Әр сұлтан бабасынан қалған сарқып,
Сақлаған сыртқы түшпан нағыз палуан.

Таласса талайларға тартқызған зар,
Көзіне кең дүниесі көрінсе тар,
Патшамен ақылы сырлас, жасы құрлас,
Дейтұғын Алдиархан уәзірі бар.

Патшаның Алдиархан уәзірі асыл,
Өзіндей ода заттан шыққан нәсіл.
Тең шыққан заманында екі асылдың,
Мұрады әр нәрседен болған қасіл.
Халқына қиыншылық жұмыс келсе,

Ақылмен айналдырып тапқан тәсіл.
Сабағын сан қамалдың хайла кесіп ¹
Қан болса мидан ² іші қызыл-жасыл;

Бұлардың жауға қылар қайласы қиын,
Қаласы ас бергендей күн де жиын.
Тең шыққан заманында екі асылдың
Қалдырмай баяндайын жайы-күйін.

Жұма түн падиша мен Алдиархан
Киініп жүруші еді хаяр ³ киім.
Астыртын шаһар ішін кезуші еді,
Бір нәрсе көңілінде болса түйін.

Мал үшін дүниеге қызықпайды.
Бұлардың алары жоқ жалғыз тын.
Шақырып ертең жаза стуші еді
Бір нәрсе көңілінде болса қиын.

Бір түн патша, уәзір үйден шықты.
Қаланы жансыз кезіп сейіл қыпты.
Қаланың бірін қоймай аралады,
Таппады арам пиғыл адам тіпті.

Қаладан саҳараға шықты бұлар,
Адамның өсегі бар бәрін сынар.
Аққан су, өлкесінде ағаш біткен
Бар еді ұры жатар бір терең жар.

Адамның адал бала ақғар сүтін,
Өсектен қай адамның басы бүтін,

¹ Хайла — кесіп — әдісің тауып.

² Мидан — майдан.

³ Хаяр — нашар.

Жағалап герен жарды келе жатса,
Үңгірден жардан қазған шықты түтін.

Бекінген ұрыма деп келді жетіп,
Уақытсыз жанған отқа тамаша етіп,
Сығалап үңгіріне көзін салса,
Үш адам — әйел отыр жарға бекіп.

Таниды бұл үшеуін көрген жерден,
Қыз еді жетім, пақыр қаңғып жүрген.
Ата-ана, ағайын жоқ, туысқансыз
Белгілі қолдарынан қайыр берген.

Үшеуі жылайды да, еңіреседі,
Бірінің бірі сөзін жөндеседі.
Адамда малсыз, бақсыз баға бар ма,
Пәнденің дүниімен көңілі өшеді.

Жетімге қайыры бар берген тұздың,
Көңілі жібімейді шын дінсіздің.
Әйім, Хайша аты еді екі үлкенінің
Ісімі¹ Сәмсая еді кіші қыздың.

Кіші қыз кеңес құрды үшеуара,
Тықлады патша, уәзір тұра қала.
— Екі апа-ау, елден жетім біз үшеуіміз,
Немене жылағанмен болар шара.
Ата-ана, ағайын жоқ, туысқансыз
Біз неден болдық екен пақты қара.²

Ағайын қайырылады асылғанда,
Тұзымыз сұрап жеуге шашылған ба?

¹ Ісімі — есімі.

² Пақты қара — бақытсыз.

Екі ана-ау, ештеп байга тисендерші,
Деуші еді қор қылмайды асыл пәнда.

Бірің — отыз, біреуің — жиырма бесте,
Жастықта әрбір талап түседі еске.
Мінеки, он екіге биыл келдім,
Барады ішім толып ерте-кеште.

Жастықтан іләзім бе¹ үміт үзбек,
Келіп жүр бір талпынғым талап іздеп.
Азырақ жай отырмай кеңес болсын,
Сіздерден тұрмын бір сөз сұрағым кеп.

Бар құдай айтқанымды қабыл алсын,
Періште «әуміні» деп хатқа салсын.
Шаһиғалпас патша мен Алдиархан
Шақырып үшеумізді алып барсын.

Көңіліне патшаның рақым салып,
Сұраса бізден жауап алып барып,
Хан жебеп, қарашысын құдай демеп,
Патша көзіне ілсе теңлікке алып.

— Қарашым, қайраныма жыла десе,
Мөһербан² мінезімді сына десе;
Не түрлі атағаның қабыл болды,
Қаріптер тілегінді сұра десе.

Қайғы мен қанға толды хариіп жүрек
Қатықсыз кара суды қылдық көрек.
Не қажетің бар болса тіле десе,
Тілер ең үлкен апа қандай тілек?
Сонда үлкен апасының берген жауабы:

¹ Іләзім бе — жөн бе?

² Мөһербан — мейірбан.

Патша жақсылыққа тұрса айналып,
Сөзіне көзім жетсе мейрім қанып,
Алдиар уәзірдің баласына
Сүйікті ханым болсам некеахланып.

Ашылса қара көңіл жаққан шамдай,
Қайдан ондай боламыз біз сор маңдай.
Тексеріп екеуімізді сұрап болдым.
Шырағым, тілер едің өзің қандай?

Ал енді кіші қыздан тыңла сырды,
Кеңесін патша, уәзір тыңлап тұрды
Көңілім пәдишадан арманырақ,
Екі апа-ау, не қыласың мен құрғырды!

Гүлденсе көңіл көктеп ер жетеді,
Адамды талап қозғап тебірентеді.
— Сүйтсе де көңіліңдегі арманыңды айт,
Азырақ әңгімеге нең кетеді.

— Әуелде халқым білсе құрметімді,
Бай болсам асыраған көп жетімді.
Шаһиғаппас патша мен Алдиархан
Екеуіне қылдырсам қызметімді.

Алтыннан үй салдырсам өзіме арнап,
Гауһардан есігіне гүл қосарлап.
Әртүрлі құрма, мнуа-жеміс егіп,
Ішінде тоты, бұлбұл тұрса сайрап.

Райхан гүлі жайнау болса бағым,
Патшадан артық болса аруағым,
Тас жайып өзгеше ме ақ мәрімәр,
Айнала алтын болса бау-шарбағым.

Жақыттан монша салсам үйге жалғас,
Және салсам көшеге мәрімәр тас.
Үй мен монша арасы сондай жерде,
Бияладай жалтыр болса аяқ тұрмас.

Патша мен уәзір жүрсе қызмет кылып,
Өзінен дәрежемді артық біліп,
Осындай болдыратын жанға тисем,
Ел билеп неге керек таққа мініп.

Мұнымды қабыл көрсе бар құдайым,
Ауызбен айтқан сөзім болса дайын.
Қызығын жас өмірдің сүйтіп көрсем,
Құдайдан мұнан басқа не сұрайын.

Мұнымды қабыл көрсе қадір құдай
Жоқты бар қылушының өзіне оңай.
Жылайды да күледі екі апасы:
«Айтасың болмас істі неге бұлай!

Естіді айтқан сөздің бәрін тәмам,
Таң атып таққа мінер болды заман.
Таң атқан соң бұйырды жасауылдарға:
«Бір үш жетім қыз бар деп киімі жаман»

Қыздардың айтып берді түрі-түсін,
Бәлен түрлі киімі, сондай пішін.
Тез тауып жасауылдар алып келді,
Көр енді падишаның қылған ісін.

Шақырып ең үлкенін қасына алды,
Халайық бұл ісіне қайран қалды.
Қазынадан өлгенше киім, тамақ
Сарайда сопы қылды асыранды.

Ортаншысын уәзірдің баласына
Әмір ғып жұрт алдында некеахлады.

Арманын екі қыздың бірдей беріп,
Кезегі енді кіші қызға қалды.
Ақырып әдепсіз деп суық жүзбен
Падиша Сәмсаяға ашуланды.

Қандай жан әмір етер менен асып,
Өзіңді-өзің байқамай надан сасық,
Алтын сарай жасатып, тақ орнатып,
Ауызыңмен патшаға әмір шашып.

Таба алмай қаңғып жүрген киім, тамақ,
Арманын екі қыздың бердім санап.
Маған қызмет қылдыратын жерге бар деп,
Тұрғызбай шаһарынан айдап тастап.

Қарашы алласының жарлығына.
Сұлтанның лаж бар ма хандығына.
Күн көрген қайыр тілеп жерден кетіп,
Дүниенің енді түсті тарлығына.

Қаріп қыз елден шықты тілден жазып,
Пәнда күна табады нәпсіге азып.
Ханға қызмет қылдырмақ онай емес,
Адамға мұнан үлкен бар ма жазық.

Қаріптің халі мүшкіл көрсең күйін,
Кір басқан үсті-басы жыртық киім.
Далада зарлап, жылап үш күн жүрді,
Басына бейшараның түсті-ау кннн.

Қаріптің әбден кетті кетеуі де,
Осы скен харіптіктің мешеуі де.

Өлүгө халі жетіп шөлдегенде,
Бір таудың келіп жетті етегіне.

Бір таска көзін салса ақық, мәрмәр,
Бетінде неше түрлі жазуы бар.
Қараса айналасы дөп-дөңгелек
Тамаша сипатына көз ойылар.

Қарады казып, шұқып жан-жағына,
Қазандай ақық тастың аумағына.
Көтеріп жатқан тасты қолына алды,
Қуат қып қарамады салмағына.

Алладан харіп қызға жәрдем болған,
Жұлдызы бейшараның туған оқнан.
Қып-қызыл ылғи ділла алтын екен,
Бір құдық іші менен сырты толған.

Қараса бір данасы мың ділдалық.
Алса да тауыса алмас қанша халық.
— Япырмай, мұны қалай қыламын деп,
Өзіне өзі тұрды ақыл салып.

Алла түр жақсылыққа бастайын деп,
Тілеуін бейшараның қостайын деп.
Бір-екеуін салып ап жан қалтаға.
Өнгесін бетін жауып тастайын деп.

Құдықтың енді мықтап бетін жапты,
Құдайым бір жеткізер ниеті ақты.
Бір қала жақын екен, соған жүріп
Кеш мезгілі болғанда келіп тапты.

Аққан су өзен екен төмен құлап,
Жағалап келе жатыр қыз зар жылап.

Көрінді жар басында жарты лашык
Сыртынан кыз келді де тұрды тыңлап.

Бар еді лашықта бір кемпір-шал,
Жок еді маңайында еш жанды мал.
Дарияда балык аулап күн көретін,
Жок еді онан басқа күнелтер хал.

Сол күні түскен екен бір аққайран,
Жымыңдап кемпір менен шал масайран.
Дарияның бұйырмаған мақұлығы,
Япырмау, кез келді екен бүгін қайдан?

Есіктен кыз Сәмсая кіріп келді,
Иіліп ұл баладай сәлем берді.
Шамшырақтай жайнаған жас баланы
Кемпір, шал жылушырап тұрып көрді.

— Шырағым, келдің екен қандай жайдан,
Көрген балам емессің бұл маңайдан.
Келесің сахарادا жаяу жүріп,
Айт балам, жолың болсын, жүрсің қайдан?

— Жан ата әйел едім, еркек емес,
Кетіп жүр бір басымнан талай кеңес.
Елсіз-күнсіз хәріп боп жаяу жүрмін,
Жөн айтпау сұраған соң іләзім емес.

— Шырағым, қыз қылайын ұлға балап,
Біреуді іздеп кетпесең өзің қалап.
Бар мәзірге риза бол бала болсаң,
Күн көрген адам едім суға қарап.

— Жан ата, жүргенім жоқ кісі талғап,
Өтірік сөз айтпаймын шынға жалғап.

Ықтияр құдай қосса бала болам,
Іздемен сізден зорды мен де қалап.
Сәмсия осы шалға болды бала,
Кімді кімге кез қылмас алла тағала
Бағанағы екі алтынын шалға берді,
Мол нәсіп кемпір-шалға болды және.

Енді шал түрленеді шөптей бүрлеп,
Жүрмеді бұрынғыдай киімі кірлеп,
Үй сайманын түзетіп адам болып,
Қорасына мал салды үш-төрт түрлеп.

Баяғы харіптігі ойдан кетіп,
Бар құдай қартайғанда рахмет етіп,
Кесел, қырсық арылып бойларынан
Үші беске, бесеуі онға жетіп.

Сол судың жағасынан салды сарай,
Бек үлкен қора жасап үйге жарай!¹
Отын-суға қызығып пәтер түсті,
Жолығып керуен халқы соған қарай.

Байымды жылдан жылға пайда беріп,
Керуен халқы түседі пайда көріп.
Бағы артық, ізі-жолы құтты болып,
Оралғандай әр нәрсе қызға келіп.

Байыды жылдан-жылға дәулеті асып,
Көтеріліп келеді судай тасып.
Гүл бәйшешек секілді шырай бітіп,
Қыз Сәмсия өсіпті құп ұнасып.

¹ Жарай — сай.

Тұйғындай тұғырдағы тоғыз түлеп,
Он үштен он төрт жасқа аяқ басып
Мінезі мінсіз біткен, сөзі орамды,
Секерден тілі тәтті, жайдары, ашық.
Ақылы кара қылды как жарғандай,
Бактылы кандай жанға болар нәсіп.

Оралып һәм келді он бес жасы,
Патшаның ондай емес ханышасы.
Ку мойынды, құралай көзді болып,
Тамағынан көрінер ішкен асы.
Тізіліп мәрімәрттай тісі бітіп,
Қып-кызыл түзу келген қалам қасы.

Ақылы тек жарылып нұрыменен,
Жеткізді шадір алла шыныменен.
Берген жоқ ата-анасы әлі ешкімге,
Бірдей ғып тілеп алған ұлыменен.
Арман бар жүрегінде ат басындай,
Баяғы үңгірде айтқан сырыменен
Азырақ баска жайдан сөз қозғайын,
Қыз жетім тұра тұрсын мұныменен.

Бар еді бір асқан бай Шам шаһарда,
Жоқ еді оның малы патшаларда.
Артынан атасының бір ұл туып,
Ішінен толқып өскен торғын пәрла!¹

Одағы он сегізге жасы жеткен,
Данышпан әр өнерден талап еткен.
Айнытпай атасының мүлкін ұстап,
Дүкен сап жеті жүртқа қолы жеткен.

¹ Торғын пәрла — торғын перде.

Атақты патшалармен орны теңлес,
Данышпан тілді жанды адам женбес.
Жүз қырлы, сексен сырлы сабаз еді,
Әр түрлі өнері бар қолдан келмес.

Ал енді мырза жүріп сапар қылды,
Қазына алтын, күміс артып пұлды.
Қасына біразырақ нөкер ертіп,
Шәріне Сәмсияның қарай жүрді.

Сол көшкен бойыменен жақын келді,
Бай еді таныс қылған талай жерді.
Баяғы кәрі шалдың сарайына
Түсуге мырзаларға мақұл келді.

Асыл пұл, неше алуан бұйым артып,
Бірнеше жасауылдар шеру тартып,
Отын-суға қызығып пәгер түсті,
Жолығып кәрі шалға жайын айтып.

Қадірлі Шам шәріптің бай-патшасы,
Он сегіз осы кезде деген жасы.
Мырзаны қара түгіл хан күтеді,
Күлкі-ойын күндіз-түні тамашасы.

Бү сұлтан жас талапкер жаңа тілеу,
Сол күнде жар таба алмай көңілі жүдеу
Бір асқан кәрі шалдың қызы бар деп.
Мырзаға Сәмсияны айтты біреу.

Қызығып қыз берген жоқ мал мен күшке
Қызыл жүз, ауызы түн, мұрыны пісте.
Пері мен періштеден жаралмаса,
Адамда ондай қыз жоқ өскен түсті.

Он сегіз осы күнде деген жасы,
Баяғы фалиғундай нұр нұсқасы.
Қызыл гүл перде ішінде үлпілдеген,
Бір асқан кәрі шалдың Сәмсиясы.

Есітіп Сәмсияны есі кетті,
Сол қызды алсақ-ау деп үміт етті.
Ақылмен қызды сынап алмақ үшін,
Базардан ылғи жанат алып кепті.

Болмайды бір сынауға ойламасақ,
Сұлуды шарға сөзбен қозгамасақ.
Бір ішік көрмей пішіп тігіп берсін,
Осылайша қылалық ақыл жасап.

Ұзын-қысқа болмасын, кеңтік-тарлық
Осылай ғып тіксін деп қылды жарлық.

Торғынға түйгізді де берді қызға,
Ұзын-қысқа болмасын делі мырза.
Бек ұнамды ішік қып тігесіз деп,
Жауабын байбатшаның айтты тура.

Қыз білді қасақана сынағанын,
Алла берер алалдың сұрағанын.
Бір істі мерт қылуға берген екен,
Жақсы ғой не болса да шыдағаным.

Біреуден бой-нұсқасын алды сұрап,
Әдейі берді ғой деп мені сынап.
Өз миына қалыптап, таразылап,
Ішікті тігіп болды қыз да шыдап.

Ішікті тігіп болды екі күнде,
Арылтып ине, жіптен болды мүлде.

Ішікті бірқазнек¹ алып келді,
Осы өнер бола бермес әлдекімде.

Қараса киіп алып бойға шап-шак,
Көзбен көріп тіккендей әбден баптап
Ініні нініне, белі белге
Әр мүсінін келтіріп тіккен баптап.

Ұнамды етек-жеңін қиғандай ғып,
Қалыптап өз бойына сиғандай ғып,
Ұзын-қысқа жері жоқ, кендік-тарлық
Сәулесі көз алдында тұрғандай ғып.

Мырза да, нөкері де болды қайран,
Қыз ұнатқан жоқ еді басқа жайдан.
Бұрынғы гашықтардың мирасындай,
Бір жаушы табалық деп бұл мақайдан.

Бұл қызды өз ойымен ұнаттық деп,
Батасын не деп айтса шыдалық деп,
Кәріге екі кісі жаушы салды,
Бұйырса осы қызды сұралық деп.

Жаушылар жетіп келді қыз қалаған,
Бек майда жауаптары ызбалаған.
«Мырзаға құдай қосса қызыңды бер,
Ақсақал әдейі іздеп келдік саған».

Балаға бала құрбы жасы теңлес,
Дүнияға қандай қызық келе бермес.
Біз алсақ қара түгіл хан береді,
Батаңның атын айтып бізге сөйлес.

¹ Қызметші әйел, күн

— Барайын мен қызымның анасына,
Анасы ақыл салсын баласына.
Мырзаға қыз бермеймін деп айтпаймын,
Жеткен соң бәлеғаттың шамасына.

Жүгіріп кемпіріне келді кәрі,
Балаңның табылып тұр алар жары.
Қызыңа барып сөйлес байқұс кемпір,
Түсіп тұр байбатшаның жаушылары.

Қалиға Фатиманы қосқан жаста,
Әйелді жатқа жазған әуел баста.
Сүндеті пайғамбардың байқұс кемпір,
Қызыңа барып сөйлес ақылдас та.

Қызына кемпір келді қадам басып,
Бұл сөздің бәрін де айтты ақылдасып.
Атасының жауабын қабыл алып,
Сайратты бұлбұл тілін аузын ашып.

— Көп шүкір қазір алла панасына,
Мен жеттім бәлеғаттың шамасына.
Менен несін сұрайсың ғазиз ана,
Ата билік бере ме баласына.

Шариғат ата тілін қабыл алмақ,
Обалы тілді алмасақ бізде қалмақ,
Тексеріп қазы құдай сұрағанда,
Адамның өз бойынан шығады айғақ.

Әмірі атадан соң ана күту,
Сіздерді мүмкін емес ренжіту.
Менен несін сұрасың ғазиз ана,
Балана ләзім емес қабақ шыту.

Алладан әмір болса несі киін,
Жақсылық жамандықта болса жиін.
Өзім айтып берейін газиз ана,
Сынагандай сұрандар қалың-сыйын.

Бұзбайын бұрынғының қылған шартын,
Сіздерге түк болмайды аздау алтын.
Қырық түйе артатұғын құлыменен
Қалың малға әкелсін қырық түйе алтын.

Малға шыдап мені алсын соны берсе,
Өздері ақылдасып қабыл көрсе.
Онан қашса жөнімен жүре берсін,
Қызыңа әркім құмар қолдан келсе.

Шалына кемпір барып айтты бәрің:
— Балаңның ұнатпайды кім дидарың?
Қырық түйе артатұғын құлыменен,
Алтынымен әкелдір қалың малың.

Малға шыдап қызды алсын соны берсе,
Өздері ақылдасып қабыл көрсе,
Онан қашса жөніне жүре берсін,
Қызыңа әркім құмар қолдан келсе.

Кемпірден ұққан сөзін сөйледі шал,
Қызымды алсаң берерсің бірталай мал.
Қырық түйе артатұғын құлыменен
Алтынымен әкел де қолыма сал.

Жаушылар мырзасына айтты барып,
Жалғызын бермек болды қабыл алып.
Қырық түйе артатұғын құлыменен
Алтынымен әкелдір қолға салып.

Шұл сөзге күлші мырза езу тартып,
Бұл кызды алмағайдым шын құмартып
Аузымнан шыққаннан соң қайтайын ба,
Он құлмен жүз түйе алтын әкел артып.

Бұл малмен шалға келді елдей көшіп,
Жаушылар арадағы желдей есіп.
Ендігі сәрсенбіге тойы болмақ,
Қыз Сәмсия түрленді көңілі өсіп;

Қайырлы мезгіл болды соғатындай,
Неше жыл жүрсе дағы бағы ашылмай.
Жүз есе бұрынғыдан шырай бітті,
Құбылып тоты құстың канатындай.

Келбеті бұрынғы өткен Мүштәридей
Тұра ма мұндай жанға мақтау сүймей.
Күн шығып, торғай шырлап келе жатыр,
Шал қызын бермеуші еді жанға кимай.

Артылып той жарағын қылды-ау қандай!
Тойына ел жиылды мың мен сандай.
Қосылып құмарланып екі асыл
Баяғы Құсайын мен Шаһармандай.

Меһері¹ бір-біріне түсіп еді,
Шырағы сол заманның пісіп еді.
Алмадай саядағы күн шалмаған
Нұрланып жасқа толып пісіп еді.

Түсінде атастырған Қызыр Ілияс,
Күлкісін жаннан тәуір жанға қимас,
Бұрынғы гашықтардың мирасындай,
Бұлардың арасына бір қыл симас.

¹ Меһері — мейірі.

Келісті Ай мен Күндей жұбайланып,
Махаббат арасында түр айланып.
Көз жайнап ұзақ түнге ұйқы көрмей,
Талдағы шырмауықтай шыр айналып,
Айқасып ұзақ түнге ұйқы көрмей,
Қызықты мінезіне дем айналып.

Жандарып бір-біріне фида қылып,
Қажетін ішіндегі оймен біліп.
Неше күн ойын болып ел таркады,
Сарайда екі асыл зат қырық күн тұрып.

Құмарын ел тарқатты көп күн жатып,
Атасы ғиззат қылды қыз ұзатып.
Қызы енді Бағдатқа барамыз деп,
Алдырды сол шаһардан жүз піл сатып.
Жүз пілге он қара құл қызметші алып,
Жөнелді Бағдатқа шеру тартып.

Ал енді мырза жүріп сапар қылды.
Қырық нарға алтын, күміс артып пұлды.
Қасына бір азырақ нөкер ертіп,
Шәріне Бағдаттың қарай жүрді.

Бұл сөздің жаңа жеттік қызығына,
Дағдырдың пәнде көнер сызығына,
Қыз бастап байбатшаны алып келді,
Баяғы өзі көрген құдығына.

Қасында тас бастау бар мөлдіреген,
Қыз өзі ұмытпастан белгілеген.
Бағдаттың шаһарына бек жуық жер,
Көрініп мұнарасы елбіреген.

Сызығына — жазымса.

Көрісті ақ мәрмәрлі жатқан тасты,
Сол тастың көтерісіп астын ашты.
Қып-қызыл ылғи ділла алтын екен,
Мырза да, нөкері де таң қалысты.

Қыз білмес мырза тұрғай құдық сырын,
Құдайым кез келтірген мұны бұрын.
Қазынасын бұйырған мырза құдай,
Жыланның патшасының жиган пұлын.

Құлықты тазалады үш күн жатып,
Алтынның бірін қоймай бәрін де артып.
Қыз енді Бағдатқа барамыз деп,
Құлкі-ойынмен келеді шеру тартып.

Бағдаттың патшасы Шаһигаппас,
Түсеміз деп келеді соған жақтас.
Мырзадан Бағдатқа елші кетті,
Шығарып асыл сырын сыртқа шатпас.

Мырзадан Бағдатқа елші кетті,
Патша, уәзірімен келіп жетті.
Мырзаның аты Дастан, жолы бұстан
Патша уәзірімен құрмет етті.

Бұларды гиззат қылды құрмет алып,
Сын үшін бұған лайық сарай салып.
Әрі мырза алтын да, әрі күміс,
Атағын атағаннан ел таң қалып.

Мырза мен патша, уәзір болды құрдас
Бірінің-бірі сөзін болды бұрмас.
Жақындап қасақана амалменен,
Патшаның ханшайымымен қатыны құрдас.

Ақылы Сәмсияның қандай дана,
Алладан тілегі бар тағы жәна.
Ханымды қонақ қыла шақырып ап,
Жұмсайды жұмысына қасақана.

Патшаның ханымына қылды зорлық,
Зорлықта мұнан үлкен бар ма қорлық.
Ханым патшаның күңкілдейді,
«Мырзаның қатнына қатын болдық!»

Кезектің білдімдер ғой бір тиерін,
Сақтатып сүйікті ердің жан күйерін,
Жетті енді мұрадының бір шетіне
Патшаның күңше жұмсап нақ сүйерін.

Мырзаға сөз сөйледі қатын бір күн:
— Бізде бар бітпес дәулет, дүние шіркін.
Бағдатқа жан көрмеген сарай салып,
Мал қызығын көрелік емін-еркін.

Байбатша қатын сөзін қабыл алды,
Не қылсын қисабы жоқ жатқан малды.
Бағдаттан бір жақсы жер сұрап алып
Ылғи алтын ділдадан сарай салды.

Алдырып жеті жұрттың мініскерін,
Қалдырмай дүниенің еш өнерін,
Жақұттан безек басып жанар беріп,
Келтірді жасаушылар тым мәнерін.

Айнала алтын болды бау-шарбағы,
Қасында бекер болды Иран бағы.
Ысқыртып айдаһардың суретіндей
Орнатқан ортасында алтын тағы.

Жакүттан монша салып үйге жалгас,
Және салды көшеге ак мәрмәр тас.
Үй мен монша арасы сондай жерде,
Бияладай жылтыр болды аяқ түрмас.

Бакшадан кос әуезді бұлбұл сайрап,
Және төрт арт жагынан хауаз қайнап.
Жакүттан безек басып, жанар берді,
Багы деп Сәмсияның жалау байлап.
Үндістан уәләятін көріп келген,
Жасады бір мініскер бәрін жайлап.
Ешбір жанга көрсетпей катын ұста,
Гауһардан мұнараға жасады әйнек.

Қатын мен ұста қылды астыртындап,
Амалмен патшаны алды шырлап.
Әйнекті жұма күні ашып қойды,
Бетінде қакпагы бар жапқан сырлап.
Ашылып гауһар әйнек болды жарык,
Шаһардың бәрін нұрға қылды қарык.
Әйнекті патша менен уәзір көріп,
Таң қалды жайын білмей қайран қалып.

— Япырмай, барма еді мұнарада күндіз

мнор¹

Күндіз жок, түнде жарык — бұл қалай сыр¹
Елеусіз екі кедей қаріп болып,
Көрелік таң атқан соң анықтап бір.

Ұят қой патшаға түнде бармак,
Әуес қып жок нәрсеге назар салмак.
Елеусіз екі кедей қаріп болып,
Таң атқан соң көрелік әбдеі, барлап.

Мнор — жарык, сәуле.

Таң атты бұл екеуі каріп адам,
Уәзірмен тыңла кеңес патшадан.
Ешбір жан патша, уәзір деп ойламас,
Түрлері екеуінің тіпті-ақ жаман.

Енелік деп жетіп келді патша уәзір,
Сарайға кіріп кетті қылмай құзыр.¹
«Бақшаға кім кірсе де ұстандар» деп,
Үш кісі дайындап ед бұрын уәзір.

Көреді аңлып тұрып бұлар сырттан,
Патша мен уәзірді дереу тұтқан.
— Ұрысындар, ұлықсатсыз жүрсіндер деп,
Сабап бұл екеуінің киімін жыртқан.

Сәмсия жетіп келді аяғансып,
Бұлардың ажарына карағансып.
«Ұрыларды» қолынан айырып алды,
Мырзаның қанымы боп тұрмай пансып.

Екеуін ауаша үйге² қойды қамап,
Береді аяғансып бұған тамақ.
Екеуіне берейін екі ділла,
Маған қызмет етіп бер екі саяқ.

Аз еді қызметшілер үйде қалған,
Сандықты моншаға апар киім салған.
Екеуіне берейін екі ділла,
Адал еңбек жақсы гой ақтап алған.

Босатпай қызметші қылды мұны,
Моншаның уақтысы еді дәл сол күні.
Бармаймыз деп айтуға аузы бармай,
Патша мен уәзірдің шықпайды үні.

¹ Құзыр — тағат.

² Ақша үй — оқаша үй.

Сандықты алып жүрді монша жаққа,
Бастаи аяқ тұрмайды мұз тайғаққа.
Шатқаяқтап жүре алмай жығылады,
Уәзір, патша — қарашы екі ақымаққа.

Шатқаяқтап жүре алмай аяқтары,
Тасқа тайып жарылды қабақтары.
«Япырмай, біреу танып қояма» деп,
Көздері екеуінің алақтады.

Сәмсия келе жатыр көзі көріп,
Баяғы айтқан сырдың кезі келіп,
Баяғы айтқанына жеткеніне,
Күдайға мын қайтара нияз¹ беріп.

Сәмсия келе жатыр көзін салып,
Төрт қызметші қыздарын қасына алып,
Баяғы айтқанына жеткеніне,
Әп-сәтте бойы көкке жетті ұзарып.

Ішінен неше алуан киім алып,
Екеуін жібермеді тұра тұр деп.
Қаншалар² казенетін³ киген шақта
Сандықты алып жүрді қайта сүйреп.

Сандықты алып келді өліп-талып,
Ішінен екеуі жүр жаман налып.
Екеуің осы арада тұра тұр деп,
Сәмсия үйден шықты қайта барып.
Екеуіне береді екі ділла,
Екі нашар харіп деп рахым салып.

¹ Нияз — құдайы.

² Ханиша — әйелдер.

³ Казенет — киімдер.

Бұларды босатады ғиззат алып,
Сарайдан шығып кетті бұлар жүріп.

Білдіртпедік десін де бұлар барсын.
Астыртын қатын бұдан хабар алсын.
Шетіне мұрадының әбден жетіп,
«Уһ!» — деп қыз Сәмсия демін алсын.

Мырзаға барлығыңды асыр деді,
Судай ғып мал шіркінді сапыр деді.
Патшаның уәзірі мен ханымын қосып,
Қонаққа бүгін кешке шақыр деді.

Дос тұтып падышаны аса мақтап,
Сырым бар сізге айтатын жүрген сақтап
Бір қажетім бар екен қылсам деген,
Кегімді бүгін алдым тиянақтап.

Бұзбайды қатын сөзін айтса не деп,
Бұларды қонақ қылды тағам же деп.
Бас қосып байбатша мен патша, уәзір
Сөз сөйлесіп отырды әңгіме, геп.

Сөз сөйлесіп отырды әрбір жайдан
— Ей, мырза! Ханымыңды алдың қайдан?
Сөз осылай басталды таралуда,
Сөз сөйлесіп отырды бір талайдан.

— Қатыным ханзада емес, нәсілі қара.
Бұдан басқа бала жоқ бір бейшара.
Әуелде бір кемпір-шал болыпты,
Бақтына мұны берген хақ тағала.
Сөз осылай басталды таралуда,
Хан қызы әлепті өскен қамалуда,

Қарадан мұндай бекзат жан тумады,
Жері бар бір асыл зат жаралуда.

Сәмсия өзі айтады басқа тегін:
Хан да емес, ханзада емес менің тегім.
Жасымнан әкем өліп жетім болған,
Шер болған битімдейден көкірегім.

Қыз едім — үшеу едім ағайынды,
Шаһарым осы Бағдат тағайынды.
Есіркеп екі апама рахым қылып,
Бастырмай қуып едік маңайынды.
Көрген соң сенен қорлық мұнан кеттім,
Қадірлі байбатшаға барып жеттім.
Уәзірiк мен екеуiндi алдап ұстап
Құлымдай қызметiмде дедектеттiм.
Падиша, өлмегенге, бұ да тыныс,
Тiрiлiкте не көрмейдi адам жыныс.
Уәзірiнмен екеуiндi алдап ұстап
Монша күнi қылдырдым бiр күн жұмыс.
Байбатша анық сырға жаңа барған,
Қыз Сәмсия түрлендi қуапғаннан.
Жақындап жарылуға есi қалмай,
Падиша үйден шықты ұялғаннан.
Ұят болып жатшаға қалған жерi,
Қатынның ханнан кектi алған жерi.
Ұялып өз жұртынан қашып кеттi,
Падышаның шыдап тұрар дәтi бар ма!
Мысырға бiр талай сөз барған жерi.
Өлiмнен сөз қиын гой заты барға,
Жақсының көпке бiрдей жаты бар ма?
Аяғы бұл сөзiмнiң тәмамданды,
Сөзiмнiң алатұғын баты ¹ бар ма?!

Баты — құны, бағасы.

ҚЫЗЫЛ ТАБАН, АҒАШ АТ

Сөйлейін бір мәселе тыңда, жұртым,
Көңілдің әңгіме ашар қайғы бұлтын.
Шығарып асыл сөзден мағаналап,
Келтірсек ашуына сөздің кілтін.
Так Сүлеймен, бұрынғы Зұлхарнайын
Мансап, бақыт, тастаған дүние мүлкін.
Тігілер тұз саусылса ажалдан тор,
Сақтансаң өлмес бұрын болмайсың қор.
Бұрынғы өтіп кеткен замандарда,
Болыпты бір патша бақыты зор.
Үрімде үш жүз қала соған қарап,
Тараған өнер, мизам¹ содан тарап.
Бай тақыт ол патшаның Бағдатта
Қараған қол астына парсы, харап²
Қамсызша ол патшаның болған аты,
Кем болған сол заманда қол-қанаты.
Өзімен бірге күйіп жылайды екен,
Сұранып, дұғада боп хан санаты.
Шықпапты неше жылдай бағына гүл,
Тартыпты бала зарын бірнеше жыл.

¹ Мизам — заң.

² Харап — араб.

Елудің алтауына шыққан жылы
Ханымы патшанын тапты бір ұл.
Ат қойды Хасен сұлтан баласына,
Көзінің ағы менен қарасына.
Той қылып жеті ғылымға жер күңіренітіп,
Жамау ғып жүрегiнiң жарасына.
Майысып қызыл гүлдей өсті Хасен,
Жамалы¹ Нүсіптей² боп көркем, әсем.
Қадірлі халифаның³ жас манабы
Жабыдай жаман туып, өспей бәсең.
Ақыл мен мінезі артық дүлдүл болды,
Парасат ақыл, ғылым мүлде толды.
Атасы Хамсыздан да артық туып,
Қақ жарған кара қылды хаділ болды.
Өрімдей көрер көзге бой мен нұсқа.
Жігіт боп жігер бітер келді тұсқа.
Патша да, баласы да тұра тұрсын,
Бар еді сол шаһарда асқан ұста.
Бай болған қолөнерден тапқан пұлдан,
Данышпан адам болмас олан жылдам.
Жалғыз-ақ адам жасап, жан салмайды,
Өнердің олан басқа бәрін қылған.
Пәндеден ол ұстаның өнері жат,
Ұстаны мақтайды екен Шам мен Бағдат.
Хайламен неше түрлі жел кірдіріп,
Жасады резинкадан бір ағаш ат,
Адам мінсе үстіне ұшар дейді,
Бұлт, әуесін, жел бірлән күшар дейді.
Қайтарлық кілтін білмей жүре берсе,
Сағатта жылдық жерге түсер дейді.
Ұша берсе әуеге жетер дейді,

¹ Жамалы — нұри

² Нүсіп пайғамбар сұлу болған дегені лақап бар.

³ Халифа — патша.

Самғай берсе талайға кетер дейді.
Екі кісі мінгессе ауыр емес,
Нәрсені онан басқа көтермейді.
Жиып алса сияды жанқалтаға,
Он мың алтын діллаға басы баға.
Алтынменен нақыстап көз орнатып,
Әкелді ағаш атты падышаға.
Келген соң мүмкін емес бермей қайту,
Лайық па саудаласып есеп айту.
Қадірлі халифаның жалғзына,
Ұста әкеп ағаш атты қылды тарту.
Риза шатман болды халифадан,
Хисапсыз көп мал берді қазынадан.
Ұшып жүріп дүние жүзін сейіл құрды,
Көп тамаша көрсетті жазырадан.
Құтқармас жүрген анды, ұшқан құсты,
Тамаша қылайын деп көңілі түсті.
Үстіне мініп бентін бұрап еді,
Ағаш ат ханның ұлын алып ұшты.
Тамаша қылды көрген ағаш атты,
Ағыны атып қалған оқтан қатты.
Көзінен көрінгеннің гайып болып,
Ағаш ат бара-бара бұлтқа батты.
Ауаға қарап қалды елдің көзі,
Ұшқан құстың болмайды мұнан тезі.
Бар хабар, жоқ хабарын білінгенше,
Ұстаға қиын болды мұның өзі.
Патша ашуланды назаланып,
«Жалғзым өлсе қайттым қазаланып».
Бар хабар, жоқ хабары білінгенше,
Зынданда¹ ұста жатсын жазаланып.
Шығарып ойда жоқты қастық қылды,
Босатпа жаман-жақсы білмей тілді,

¹ Зындан — жер астындағы қамау орны.

Айырлып жалғызынан патша тұрсын,
Үшырып өз қолынан жас бұлбұлды.
Бұл Әсет талай сөзді кисса еткен,
Көз майының түбіне жазу жеткен.
Айырлып жалғызынан патша тұрсын,
Сөйлейін ер Хасеннен ұшып кеткен.
Таянды тап ақшамда көкке жуық,
Бек тонды, аспан үсті қардан суық.
Өлді деген осы деп күмән қылды,
Бұған құмар қылды-ау деп ажал қуып.
Жылады, көзден жасын ағызып сел:
«Ата-ана, арыздаспай қалды деп ел».
Аса тоңып, әлсіреп келе жатса,
Жолықты шаһижадаға¹ бір жылы жел.
Өне бойы жылынып қуаттанды,
Енді қажет қылады арсыз жанды.
Әр бентін машинаның бұрайын деп,
Бар құдай ойға салды мапап-ханды.
Төмен түсер тетігін тауып алды,
Ажалға себенті еді, аман жанды.
Бір бентін машинаның бұрап еді,
Ағаш ат төңкеріліп төмен салды.
Бір рахым құдай қылды Хасен ерге,
Ұқсайды жаһан кезген перілерге.
Білмейді қай тарапқа бет алғанын
Болғанда бір күн, бір түн түсті жерге,
«Уһ!» — деп жерге түсіп, есін жиып,
Көзінің тауба қылды жасын тнып.
Құдайдан сұрап алған ханның ұлы
Суыққа қатты тоңды, күнге күйіп.
Әгарда айырларын білсе атасы
Бір сағат жібермейді көзі қнып.
Таң жақындап ағарып қалған екен,

¹ Шаһижада — ханжада.

Шаһизада ұйықтап алды біраз ұйып.
Оянып байқап тұрды жерді түйіп,
Қараса жасыл сахара, таулар биік.
Білкірлерден арыстан, бұғы, марал
Неше түрлі аңдар бар құлан, киік.
Шақырған құс, ақырған арыстандар
Бетіне жұпар ніс самал тиіп,
Бір шаһар жақын жерден көрінеді.
Қорғанын мәрмәр тастан салған құйып.
Салып ап жанқалтаға ағаш атын.
Білуге түскен жердің уәләйәтін,
Не түрлі, қандай жандар бар екен деп,
Байқауға шәріге жүрді елдің затын.
Аяндап сол шәріге Хасен келді,
Өзі туып көрген жоқ сондай елді.
Кейбіреудің басы құс, кеудесі адам,
Не түрлі сонда көрді шыбық белді.
Кейбіреудің басы құс, кеудесі адам,
Сөз тыңла жаһан кезген шаһизададан.
Бір үйге шәріден аулақ кіріп келсе,
Бір аксақал бар екен берді сәлам.
Жылы жүз, жұмсақ сөзді адам екен,
— Уағалайкум — ассалам,— деді, — балам!
Құрметтеп жақсы жайдан орын беріп,
Алдына түрлендіріп қойды тағам.
— Қай уәләйәт, қай жұрттан шыққан

жансың,

Ахуалыңды баян ғып сөйле маған.
Өз жұртыңды баян қыл бастан-аяқ.
Ақылыңды айтайын балам саған,
Шын сөйлеуге болмайды көңіл алаң.
Өтірікті заулатты шалға балаң.
Бағдат керуенінің адамы едім,
Малымды көп жау талап қылды тамам.
Көп жолдастан, айырлып ат пен тоннан,

Айырлып ел-жұртымнан жүрмін жалаң.
Бұл жұрттың танымаймын ешқайсысын,
Білмеймін қайда екенін Бағдат қалам.
Шал айтты басын шайқап:— Паруардігер!
Екенсің жалаң кезген бек мұңлы ер.
Айырлып жас шағыңнан үйіріңнен.
Балам, сенің ішіңе байланған шер.
Желмен ұшып келдің бе, сумен ағып,
Бұл жерден сенің жерің төрт жылдық жер.
Кұлбаябан, жезтырнақ, мәйміл, сәксар¹—
Төрт тарап бәрі толған жын-перілер.
Солардан неғып өлмей аман келдің.
Адам етін жейтұғын көп зеңгірлер²
Раббигүн,³ Мәскун⁴ дейді сіздің жақты,
Бұл Айкүл⁵ Мәдиноқаккүл⁶ — Жазира дер.
Сүлеймен бұл шаһарға пана қылған,
Тақ құрған Бұлайкүлда көп мініскер.
Жазира Кеңіш дейді шәрінің атын.
Берейін баян қылып ахуалын көр.
Осы елдің бөлек заттан бір талайы,
Ең жақсы қара жердің нұршарайы.⁷
Гауһар, нағын⁸ бұл жердің жоқ жерінде
Күһіғанзам⁹ теңіз бен тау Маяғы¹⁰.
Осы елде ағаштан да алтын арзан,
Осы жұрттың болмайды кедей, байы.
Майбұлақ сүттен аққан хауыздар бар,
Тастардан судай ағар жердің майы.
Жарық дүние жүзінде қара жердің
Бұған теңдес болмайды сайма-сайы.
Шырағым, сен мұнда тұр балам бол да,

^{1, 2} Бұл сөздерге жыраушы түсінік бере алмады.

^{3, 4, 6, 8} — жер, шаһар аттары болса керек.

⁷ Нұршайы — пұрайлы дегені білем.

⁸ Нағыл — лағыл болса керек.

^{9, 10} Теңіз бен тау аты болса керек.

Жұртынды табамын деп алаң болма.
Өзіңе өз ақылың пайда, зиян,
Түбінде өлмесінді өзін де ойла.
Бұл бала осы шалға болды бала,
Кімді кімге кез қылмайд алла тағала.
Жазира, шаһарларын сайран етті,
Тамаша қылмасын ба ақылы дана.
Жазира, шаһарларын көп кезіпті,
Тамаша ғажайыптың бәрін сезді.
Бір үйде отыз адам күй тартып тұр,
Қызыққа бұ да келіп салды көзді.
Қылып жүр мұндай іске алла бұйрық.
Жігіт боп жігер біткен бұл бір сүйрік.
Ақылы асқан данышпан, өзі молла,
Асқан ақын данышпан әнге жүйрік.
Сырнайдың бір тәуірін сұрап алды,
Түрлентіп неше алуан күйге салды.
Сол шаһардың ханының жас баласы.
Хасеннің бұл күйіне қайран қалды.
Өзгелерін қойдырып күй тартқызып,
Оған қосып әртүрлі ән айтқызып,
Хан баласы Хасенді жолдас қылды,
Өнерін жіберткен сон тым артқызып.
Жаратқан төрт түлігін мақұл қылып,
Сұлтанның іші толған ақыл қылып.
Хан ұлымен шығарда жаны басқа
Арасын алла қосты жақын қылып.
Бір күні хан үйіне қонақ болды,
Сол түні жұртын ойлап паңызы солды.
Жасырар ағаш атын, патша затын
Қайғы ойлап санаменен көңілі толды.
Оқыды бір кітапты хан баласы,
Кітаптың сурет екен айналасы.
Ер Хасен анадайдан көзін салса,
Суреттің қыз секілді нышанасы.

Ұмтылды Хасен көзін салайын деп,
Суретке құмарланды қарайын деп.
Көзіне құп тамаша көрінген соң,
Қолына әуес қылды алайын деп
Хан баласы Хасенге алма деді,
Ей, жолдасым,

көзіңді салма деді.

Өлгеніңше өзіңе кесел болар,
Қарап тұрып пәлеге қалма деді.
Хасен айтты: «Көрейін өлсем дағы,
Көздің нұры, көңілдің сынар сағы.
Суретіне бір қарап көрсем екен,
Басыма таудай пәле келсе-дағы.
Болмаған соң көрсетті суретті ашып,
Ер Хасен талып түсті түсі қашып.
Хан баласы бетіне су бүріккенде,
Сескеніп түрегелді көзін ашып,
Сөйледі Хасен ердің көңілін басып,
Сіз енді бұл суретке болма ғашық!
Құмарлықтан қапа боп өлесің деп,
Өзіңе айтып едім жаным ашып.
Қайғымен жас жасамас қалған жасың,
Суреттің сізге айтайын уақиғасын.
Туысқан ата-анасы бөлегі жоқ,
Емшектес бірге туған қарындасым.
Шәріден күндік жерде қыздың бағы,
Жан жетпес қызығына бақшадағы.
Мұхиттың аралына қорған салған,
Жан басбас дария, көл екі жағы.
Ол бақта күн де жарық,

түн де жарық,

Қызарып күндік жерге түсер сағы.
Інжу, маржан сол бақтың суларында,
Асыл тастың сонда көп шамшырағы.
Мисалы, бейне жұмақ салтанаты.

Қызығына жан жетпес Иран бағы
Нөкері қырық ханша, мың жария,¹
Жап-жағы адам басбас су дария.
Көрген жан ғашық болып өледі деп,
Ақылмен шетке қойған көп қария.
Қырық күлаш мұнарасы аспанды ашқан,
Бір күмбез ең басында безек басқан.
Формы қазақ үйше жасатылған,
Ақ торғын түңілдігі² бар аспандасқан.
Бақшада бәрі даяр алуа, шекер,
Түбінде күзет қылар басқа нөкер.
Ханшалар бір жұмысқа шақырмаса,
Қариялар ұлықсатсыз бармас бекер.
Осылайша баян қылды қарындасын,
Қайғысы Хасен ердің қалындасын.
Күндіз естен, кетпейді түнде түстен.
Қайғыға Хасен қайтып шалынбасын.
Өлсем-дағы осы қызды көрсем дейді,
Үйінде талақ қылып мал мен басын.
Илаж ойлап сарғайды ғашықтықтан,
Жалғызды жалғыз алла жарылқасын.
Үйренген аттан бетер аргымаққа,
Тапсырды батыр өзін жалғыз хахқа.
Сол түні әуе дүзін сейіл құрып,
Тамаша көзін салды қыз ойнаққа,
Ашұлы алтын түңілдіктен атпен кірді,
Шошынбайтын көзел деп мұны мақта.
Сарайға шатман болды кірген шақта,
Шатактан шаһизаданы алла сақта.
Құла перде толықсып, нұр күйкылжып,
Ханша жатыр екен алтын тақта.
Хауіптен қыз ойында қиялы жоқ.

¹ Жария — қызметкер күн.

² Түңілдік — түндік.

Ұйқыда жатыр екен сол уақытта.
Бір қағаз есімін жазған алтын тақта,
Қызындай Шаһибалдың иран баққа;
Нұр құйқылжып шығады қызыл-жасыл,
Мекені пері мүлкі ылғи асыл.
Хат мазмұнын анықтап оқып көрсе,
Ханыша қыз есімі Нұргүлгасыл.
Ойына салып тұрды неше қиял,
Сабырсыздық іс қылмас мұндай нәсіл.
Сабырлықтың ақыры кеңіп болып,
Мұрадына ғазизлар¹ қылған хасыл².
Ұшқыр көңіл тоқтатып сабырлық қып
Қылайын деп ойлады хайла, тәсіл.
Бетін сүйіп оятсам жын екен дер.
Не сиқыршы, болмаса пері екен дер.
Захыметті боп шошынып қыз ауырса,
Еңбегім еш, ғұмырым кетерге жел.
Артын байқап көрейін сабырлық қып
Я, алла, тілегімнің ақырын бер.
Қыз ауырса дертті болар, маған батып,
Мен захыметті болармын сілем катып.
Бүгін сабыр қылайын ұмытпайын,
Жазу жазып кетейін, сәлем айтып.
Осы ақылы көрінді бек инауат,³
Сұлуға хат арқылы айтады дәт.⁴
«Ғизатлу, о құрметлу, жан-жананым!»⁵
Мұбатта жамалыңа жазамын хат.
Жарасып заманымның туған айы,
Нұрынды ұрлап көріп болдым бір шат.
Бір ұста жерімізде шебер еді,

¹ Ғазиздар — асылдар.

² Хасыл — жеткен.

³ Инауат — ибадаты, жақсы.

⁴ Дәт — бұл жерде сөз.

⁵ Жан-жананым — жаным.

Қамсызулы хан едім шаһарым Бағдат.
Хайламен неше түрлі ұшатұғын
Сол ұста жасап берді бір ағаш ат.
Басында сырын білмей шықтым бұлтқа,
Ағаш ат көнбей ұшты біздің ырыққа.
Әуемен дүние жүзін шыр айналып,
Келіпін сол себептен сіздің жұртқа.
Қадірлі хан нәсілім — шаһизадамын,
Бү кім деп бөтен кісі теппе сыртқа.
Өз атам үш жүз қала халифасы,
Хан едім мен де сендей жұртқа тұтқа.
Атым Хасен, шаһиза Қамсыз атам,
Бар екен деп ойлама сөзде қатам.
Бұл істі жанатыңыз¹ мақұл көрсе,
Ел-жұртым, естен шығар тартқан жапам.
Осылайша дәтін айтып, басты мөрің,
Орамалып тастады сіңген терің.
Бұл хатты сүйсінерлік жерге қойды.
Омырау — екі емшектің ойпаң жерін.
Хат қойды құдай қосқан қонысына,
Жарлықты Бағдатты болысына.
Бұл хатты сүйсінерлік жерге қойды,
Омырау — екі емшектің қобысына.
Хат жазып дәтін айтып Хасен кетті,
Шәріне көзді ашқанша барып жетті.
Жайына Хасен сұлтан жата тұрсын,
Ұйқыда жатқан қыздан есті гепті.
Ғашықтық ер жігітке бір қиын күш,
Кез болған шала құмар осындай іс.
Кеудеге Хасен хатты қойған кезде,
Осы қыз көріп жатыр бір қызық түс.
Түсінде қыз сейіл ғып жүрді дейді,
Аспаннан бір қара құс кірді дейді.

¹Жанатыңыз — бұл жерде көңіліз.

Қанша қыздың ішінен қалап келіп,
Сұлудың дәл басынан бүрді дейді.
Қан шығып қыздың тәні ауырмайды,
Көк тырнақ көбесінен кірді дейді.
Сасқаннан «өлдім ғой» деп қыз оянып,
Шошынып ұйқысынан тұрды дейді.
Аққан термен су қылып жатқан жерді,
Қыз білген жоқ қасына келген ерді.
Жүрегі аттай тұлап жатыр екен,
Қолымен омырауын басып көрді.
Бір қағаз бүктеп қойған қолға тиіп,
Жұлып ап, хаттың бетін ашып көрді.
Оқыса осылайша хал-ахуал,
Уағда айтқан сөзбен, басқан мөрді.
Осы қыз түсін жорып, салады ойға,
Бір өсек ерген екен біздің бойға.
Бұл жігіт нағыз патша баласы екен,
Жолығып шаппай кеткен қасқыр қойға.
Ғажайып түс, құп тамаша көрген екем,
Ұйықтасада жан шіркін білген екен.
Қара құсым жігіт қой осы келген,
Қайда барсам құтқартпай ілген екен.
Еркек жыныс көрмеген ерке басым,
Пысқан алма секілді толған жасым.
Талайды ғашықтықтан сенделтіп ем,
Сүйейін Бағдаттың халифасын.
Сыртынан қыз солай деп қойды сақтап,
Сыртынан Хасен ерді көрмей мақтап.
Қыз сүйе ме, сүймей ме — қайтеді,— деп,
Күпті көңіл күрсініп екі жақтап.
Ақылы алты бөлініп, ойы он сан болып
Жарым көңіл жарылып тым қопақтап.
Асыл сүйек патшаның баласы ғой,
Бос қалса бұған да ұят құр қопақтап.
Ахуалы Хасен ердің мұндай болды.

Көңілі алаң, жігері құмдай болды.
Қалқалаң қашан хабар аламын деп,
Батуы жалғыз күннің жылдай болды.
Күн батып, бір мезгілде ел де жатты,
— Алла,— деп Хасен мінді ағаш атты.
Кешегі өзі көрген жолыменен,
Гүлғасыл тағы іздеді перизатты.
Байқаса сол орнында жатыр екен,
Қуанды қызды көріп сонда қатты.
Бұл қызға жаққан екен жазылған хат,
Еншеғалла, болады екен көңілім шат.
Бултарып басқа орынға кетер еді,
Жек көріп әгәр мені ойласа жат.
Шымылдықты енді ашып көрді нұрын,
Алғандай-ақ боп қапты қыздың сырын.
Қыз да көріп, күлімдеп бетін басты,
Ұялып, әдеп сақтап бетін ашты.
Қамқа мен қазинаның киуындай
Екі асыл киуадан қисындасты.
Қыз бұрын амандасып қылды жауап:
— Алладан қадамына болсын сауап.
Шаһизада, ырза болдым енді сізге,
Қосуга хяхтан қуып, көрмек бізден сәбәп;
Жайыңыз жазған хаттан ғылам болды,
Шыққан зат анық білдім келген жолды.
Бар құдай ұзағынан сүйіндірсін,
Сүйікті сипатыңа көңлім толды.
Деді де бір шынжырды қойды тартып,
Сол еді шақырушы хабар айтып.
Қырық ханша, келіпті мың жария
Бұларға тағзым етті бойы балқып.
Нөкерлер амандасты шекер сөзбен,
Хасенді күтіп алды жылы жүзбен.
Тапсырды нөкеріне нұр Гүлғасыл:
Көріп қой ғашығымды сіздер көзбен

Аты Хасен, сұлтан деп айтар жайын,
Қамсыз деген патшаның күн мен айын.
Құдай қосса шын жарым қияметтік
Қызметінде болыңдар сіздер дайын.
Шекер, шәрбат, алдына тағам жайып,
Неғылған жан бұларды көрсін ғайып.
Ойнап-күліп отырды Гүлгасылмен
Кетіспейтін ант айтып, серттен тайып.
Көп қыздар жар-жар айтып, салды төсек,
Ұрын келген күйеуге қылып есеп.
Қыздардың сонда айтқан жар-жары осы,
Шала болар баян ғып сөйлемесек.
Көп қызда бір қыз болған Балқия атты
Бал, шекерден дәмдірек, сөзі тәтті.
Бұлардың арасына «жар» сөйлед,
Болуға екі ғашық махаббатты.
— Екі ғашық қосылды,
Ай менен күндей жарасып.
Қиуадан қисындық
Қырымдықпен қарасып.
Бұрыннан білген адамдай,
Біріңді бірің қаласып.
Алла шыны қоспаса,
Кетер едің адасып.
Ақ алма едің ағашта,
Айтулы едің алашта,
Алар жарың кез болып,
Алла қосып жарасты.
Миуадан пыстың бұралып,
Қисындастың құралып,
Әдепті көзел асылдар,
Дұғада болып тұралық!
Ішінде алтын сарай асыл тақыт,
Онаша қызды қойды аз уақыт.
Жұмаққа тірі кірген Ыдырыштай,

Тез қонды Хасен ерге мұндай бақыт.
Ок тиді мәрімәріттің көзін атып,
Басқандай балапанын аққу жатып.
Қыранның қимылына мейірі қанды,
Жилы қан, ақ үрпіден дәмін татып.
Ақ сұңқар шабытында үйрек ілді,
Көк тырнақ көбесінен қанға бағып.
Талдағы шырмауықтай он бұралып,
Айқасып, жұмарланып қалды қатып,
Сол күйде екі ғашық қорынар ма,
Тұрса да мылтық атып, қылыш тартып.
Айқасып ғафу қашірет ойынменен,
Құмарлық лебізінің оты шалқып.
Инжу тас бұрын жіпке тізілмеген,
Көздері жанға қарап сүзілмеген.
Жауһары аса қымбат қыз бойында,
Арзандап бұдан бұрын үзілмеген.
Қосылғаны тез заман,
Көп заманнан жүрді аман.
Жана көрді табысып,
Ойнап-күлді қауышып.
Арманы болды-ау бір төмам.
Алыстан келіп кез болды,
Қиуадан табысып.
Аузының ыстық желінен
Қызуы оттай жанысып.
Бал-шекердей тілінен,
Шекер-шәрбат алысып.
Шыбық талдай белінен,
Шырмалысып қалысып.
Ақ сұңқар ұшты көлінен,
Қымтып құшып белінен,
Салтанатты жар үшін
Айдаған алла елінен.
Армансыз ойнап жарымен,

Күтылды-ау қайғы шерінен.
Мейірі қанды мырзаның
Замандас туған теңінен.
Рахат тапты жас жаны,
Дертiнiң шипа емінен.
Рахат тапты жас жаны,
Тілінің сусын, жемінен.
Ажалдың оғы атылса,
Қашса да өлер аң шіркін;
Қызыққа мұндай батылса,
Рахат табар жан шіркін.
Сағынып жарға шатылса,
Сарғайып атар таң шіркін.
Он екі күйрық, қырық шалғы
Биіктен бүркіт ұшқандай,
Қоқақтап тұрған түлкіге,
Қорынбай қыран түскендей.
Қаны жадырап жай тапты,
Шиелегенді шешкендей.
Бойы балқып мас болды,
Қызулы шарбат ішкендей.
Қадірлі келген наркескен
Иегінен кескендей.
Ханым болды ханыша,
Қыз атағы өскендей.
Мұратқа жетті падыша
Қайғы мен хауіп ескермей.
Сүйікті жары болған соң,
Қосылды-ау қыз да теріс көрмей!
Ханыша байбатшамен бір жатады,
Қызыққа жатқан түні мол батады.
Таң атқан соң қайтуға ұят ойлап,
Қалаға ағаш атпен тез қайтады.
— Ей, сәулем, сағындырмай келіп тұр деп,
Ханыша мойнын күшып сөз катады.

Сағынар келесі таң оралғанша,
Екі асыл бір сарайда бола алғанша,
Сүзіліп терезеден қыз қалады,
Қарасы ғашығының жоғалғанша.
Амал жоқ бұл ханыша қалды шыдап,
Қалаға барып жетті Хасен ұзап.
Түнде қызда, таң атса шәріде боп,
Сол жұртта алты ай жүрді жолаушылап.
Бұлардың уағдасы қандай мықты.
Күмардан екі асыл әбден шықты.
Қастық қып қай уақытта қызға бермек
Хан қызы алты айдан соң болды жүкті.
Алты айда қыз атасы келуші еді,
Баласын амандаса көруші еді.
Данышпан падышаның уәзірі
Қасына келген сайын еруші еді.
Алты ай толып атасы қызға келді,
Бау-шарбақ құс иісті,

жұпар желді.

Бұлардан басқа пәнде жүрмейтұғын.
Жібермес қыз бағына бөтен елді.
Гүлғасыл дүнияға аты мәшкүр,
Атасы көрген сайын қылар шүкір.
Падыша уәзірімен о да келіп,
«Осы қыз күмәнді»,— деп қылды пікір.
Падыша қайтты, өкпелеп қаласына,
Көкілі жүдеп,

дала боп баласына.

Қызымда бір қаталық жұмыс бар деп,
Патшаның қызы қалды жаласына.
«Бұл қызды ұлдан да артық тәрбиелеп,
Санадым көзімнің ақ, қарасына,
Бұл істі кім қылды!» — деп ашуланды,
Кім кірді бау-шарбақтың арасына.
Ар болды падышаға мұндай қылық,

Қыз еді сүттен де аппақ, судан тұнық.
Сол шаһарда бір хаяр¹ кемпір болған,
Қалаға содан тарайд амал-қулық.
Шақырып сол кемпірге хан айтады:
— Қызымда болды бір деп мұндай сұмдық
Біліп бер қызға жақын болған жанды,
Айтайын өлгенімше, ана, құлдық».
Наибас ем шағым ғой деп біреу айтса,
Өзіміз көрнеу барып көзбен көрдік.
Осыны кім болса да анықта деп,
Кемпірге осылайша қылды бұйрық.
Сөзіне сонда кемпір тұрды бағып:
— Бұған хайла қылмайын, балам, нағып.
Жын мен пері болса да босатпаспын,
Кімде болса билермін белгі тағып.
Гүлғасылдың жататын сарайына,
Ертең барып келейін бояу жағып.
Басқан адам табанынан сүртсе кетпес.
Былғарыдан алмастай өтер ағып.
Падыша кемпір сөзін мақұл деді,
Табыңыз қапияда ақыл деді.
Кемпірді үй боя деп қоя берді,
Қыз білмей дәнеңені жатыр еді.
Патшаның Гүлғасылға айтпас сөзін,
Кемпірдің қыз білмейді қу мінезін.
— Ей балам, сарайыңа бояу жағам
Бояуға әгәр кепсе, талар көзің.
Деп алдап сарайына бояу жақты.
Жалғыз-ақ аман қойды алтын тақты.
Ертең келіп және бір жағамын деп,
Еш адам жүрмесін деп жарлық айтты.
Амалмен жіпсіз дүзак құрды дағы,
Жайына енді кемпір барып жатты.

¹ Хаяр — сұм, аяғ.

Ондай қулық болғанын қайдан білсін,
Күн батып Хасен мінді ағаш атты.
Күндегі ойнап жүрген хадетінше,
Күшақтар тақтай басып перизатты.
Қыз айтты бұл сарайға жақты бояу,
Бір сұмдық екеумізге болды таяу.
Әкем мені, сені де өлтіреді,
Білініп егер шықса биттей қаяу.
Күманымды білді ме деп ой ойладым,
Жылдағы аман сөзі бныл баяу.
Сонда Хасен карады табанына,
Кемпірдің көз жетпейді амалына.
Баттасып басқан ізі қалған екен,
Жұғыпты аяғының тағанына.
Етігінен әрі өтіп етке батқан,
Жуса кетпес сүйекті барып қапқан.
Әгер көрген адамға мағлум дүр,
Кешегі қызыл бояу кемпір жаққан.
Бірқатар табанымен әуре болып,
Қалаға ағаш атпен Хасен қайтқан.
Ойында бейшараның дәнеме жоқ,
Шалына бала болған барып жатқан.
Сол қулығын кемпірдің көріп қашпай,
Деген мас жігіт екен тәңір атқан!
Белгісін кемпір көрді ертен барып,
Падышаға хабар берді бара салып.
Бір адам қыз қасына келген екен,
Дереу тінт жұртыңызды жиып алып.
Адамның еркек дана бірін қойма,
Бұйырса ұрлық бүгін болар анык.
Қараңдар барша жанның табанына,
Құтылар зәлім нәрсе қайда барып.
Падыша жиып алды жанды қоймай,
Адамға жер қайысты жиын тойдай.
Білмейді не себептен тінтілгенін,

Қашырды елдің қанын қолмен соймай.
Қылып жүр жанның бәрін жалаңаяқ,
Бай, сұлтан, хан демеяді ешкімді аяп.
Мақшарда сұрақ алған періштедей
Жасауылдар дінкілдер қылыш таяп.
Қаралды хан жарлығы парменінен,
Бұл елдің ұшығына шықты таяп.
Қаралып әбден болды елдің бәрі,
Бұл елден табылмады еш күнәлі.
Қаралып жұрттың бәрі болғаннан соң,
Тінтілді патшалардың уәзірлері.
Данышпан уәзір айтты:— Хасен қайда,
Болып ед бөтен жұрттан бізге пайда.
Бұл іске, сол кінәлі боп жүрмесін,
Білдіртпей ұстап әкел осындайда.
Сиқыр білген жағ елден кеп жүрмесін,
Ұрдым ғой падышаны деп жүрмесін.
Ағаштың аққарабас құртындай боп,
Білдіртпей ішімізден жеп жүрмесін.
Хасенді ұстап алды жатқан үйден
Бас салып етік шешіп, сырын түйген.
Іздеп жүрген патшаның күнәлісі,
Бұл үшін бір патшаның жұрты күйген.
Айдалды шынжыр тағып ханға таман,
Ашулы патша бұған бермес аман.
Іздеп жүрген патшаның күнәлісі,
Дәл өзі қылмыстының қызыл табан.
Ағаш ат қапияда мінбей қалды,
Дәл өзі қылмыстының қызыл табан.
Кез болды аңдаусызда мұндай заман.
Қаһарына кез болды кешпейтұғын,
Түк рахым көрмейді падышадан.
Қылмысын күнәлі боп мойнына алар,
Хасенді алла қандай күйге салар.
Қылмыстының өлгенін көріп тұрсын,

Қызым мұнда келсін деп қылды хабар.
Гүлгасыл әрең келді өлмеген соң,
Көрнеу мұндай ұялды сөйлеген соң?
Ұялып ардан кешіп әзер тұрды,
Мұндайлық қылық бұрын көрмеген соң.
Шықырлап шаһар толған жұрт жиылып,
Жылап тұр, амал бар ма, қыз қиылып.
Ханышаны көрген соң шаһнзада,
Ашумен ойға кірді бек күйініп.
«Дәт!» — деді падышаға Хасен батыр.
Қылмысты осы күнде біз мұшапір.
Бұйырса дәрет алып, намаз қылам,
Үміт жоқ тіршіліктен, өлім ақыр.
«Намаз», «дәрет» дегенге босатады,
Тағатқа тоқтау қылмас дінсіз кәпір.
Босанып шынжырынан алғаннан соң,
Аллаға «сәна» деді Хасен батыр.
Желбегей бір шапанды жамылады,
Азаттық бейшараға табылады.
Басына жалғызшылық түскеннен соң,
Ел жұртын енді мырза сағынады.
— Кұдай-ай, құтқартқаның анық па еді.
Жүрегі қуанғаннан қабынады.
Босанып шынжырынан алғаннан соң,
Қорқуды енді Хасен не қылады.
«Зу» етіп көзді ашқанша шықты көкке,
Батырға қызды тастап кету еп пе?
Жоғары оқ жетпейтін жерге барып,
Шайқады олай-бұлай төңірекке.
Аспанға құсы қашқан аңшыдай ғып,
Іс қылды көп арманда әлгі көпке.
Айттайын осы жердің тұйығынан,
Сүйсінді көрнеу қылған қылығынан.
Күйкылжып құладындай төңкеріліп,
Ұстады ханышаның нығынан.

Жұрт қорқып сиқыршы деп қозғалмады,
Бұрын адам қылмаған қылығынан.
Қашыпты көрсеу алып ханның қызын,
Ел қарап тұрып қалды көктің дүзін.
Әуемен ұшып жүріп «қош, қош!» айтты,
Қарыз қылмай кетіпті татқан тұзын.
«Қайын атам, қош аман бол елдің басы,
Есен тұр Бұлайқұлдың кәрі-жасы.
Бұйырса ендігі жыл елші келер,
Баламын Бағдатта хан баласы.
— Мені жасық, өзіңді болатсынба,
Өзіңді асыл,

өзгені қорашсынба!
Бағдатта патшаның баласымын,
Қарайды үш жүз қала қол астыма.
Сырымды анық білмей болдың қастан,
Жайымды бір білерсің әуел бастан.
Қолында азғана күн қонақ болдым,
Сүйікті жарым үшін күдай қосқан.
— Қош бол деп амандасып жүріп кетті,
Жүрісі жылдамырақ оқ пен құстан.
Көкке шықпай батысқа түзу ұшқан,
Орнығып ханышаның белін қысқан.
Болжал ғып әуелден-ақ жүруші еді,
Тегінде келдім ғой деп күнбатыстан.
Ақылға данышпан ер жеңдіреді,
Бір тауды ұшып келіп белгіледі.
Кешке дейін ұшты да тауга келді,
Өзінің аң аулайтын сенгірі еді.
Көзіне ыстық тиді оттай жанып,
Қуанып шүкір қылды жерін танып.
Көп қамды сана қылды¹ жаратқанға,
Отырды қуаныш етіп демін алып.

¹ Сана қылды — тілек қылды.

Сихырменен үшқандай жүрді заулап,
Екі кісі жапанда отыр аулақ.
Таудан түсіп аяндап келе жатса,
Екі адам келе жатыр киік аулап.
Аңшы адам екеуіне келді таяу.
Болған соң бұған келді екі жаяу.
Падшаның ағасының баласы екен,
Қайғымен аң аулаған көңілі қаяу.
Хасенді таныды да аттан ұшты,
— Көргенім рас па,— деп, я, құдай-ау!
Сағынысқан бауырын көргеннен соң
Ойбайламай жыласын неге баяу.
Сағынғаннан жылайды бұл бейшара,
Қамады жүрегінде қайғы, қаяу.
— Аман ба, қалқам бауырым!
Патшадан туған тәуірім.
Жылдан бері жылаулы
Бағдат деген ауылын.
Қара киіп, қан күскан,
Бағынып жұрт, қауымын.
Күндіз-түн күлмей жылаулы
Жұртың тастап сауығын.
Биікке біткен сенгірім,
Жібектен өрген кендірім.
Атаң жылап көр болды-ау,
Тауысып көздің мөлдірін.
Сағынтып қатты, халқыңды,
Жын соққандай менгірдің.
Жанашыр, жақын, бауырды
Зор қайғыға көндірдің.
Сәлемет кепті жаныңыз,
Құтты болсын жарыңыз;
Қай тараптан келдіңіз,
Айтылсын бізге жайыңыз.
Жігерлі жігіт жылаулы,

Қайғы ойлап көріңіз.
Аза қылып, ас берген.
Кедей менен байыңыз.
— Дүниеде жан болмайды,
Нәпсі бітсе желіксіз,
Қызыгып мініп ағашқа,
Аспанға шықтым еріксіз.
Түс болмаса ойда жоқ.
Охақ шәрісіне еніппіз.
Охақ деген Жазира,
Жан-жағы мұхит, дария.
Бала болдым бір шалға
Жанға да болмай жария.
Сол шаһардың ханының
Ханышасы екен мына қыз.
Ғашық боп сәлем жазып ем,
Қабыл алды сөзді тез.
Алты ай ойнап білініп,
Ақыры қолға түстік біз.
Дарға асқалы жатқанда,
Ағаш атпен ұштық біз.
Мұхиттан алған ғашығым,
Мәнісі осылай мына қыз.
Ал, қуанып мың шүкірлік қылды хахқа,
Бармаған адам ұлы ол Охаққа;
Жеті ғылымға жар салып адам білмей,
Өлді деп сізді қойған осы уақытта.
Қараң қалған халқынды қуандырып,
Жылап жүрген жұртынды жуандырып,
Шөлдегенде табылдың зәмзәм суым,
Бастау — көзді кетіп ең суалдырып.
Қатты шауып қалаға кетті жүріп,
Қыз бен жігіт сол жерде қалды тұрып.
Қыз-қырқын, қатын-қалаш, бала-шаға,
Қуанды бірінен соң бірі біліп.

Қыз-қыркын, қатын-қалаш, бала-шаға,
Жандарын айта жазды садақаға.
Бәрінен ата-анасы бұрын келіп,
Көрісті жалғзымен онашада.
Зынданда жатыр екен баяғы ұста,
Өнері зиян болған қапылыста.
Қаріпке қата қылған жазасы үшін,
Бір ханның елін берді бұл байқұсқа.
Хан болды ақырында таққа бекіп,
Қуанды жақсылыққа көзі жетіп.
Кешірді қата қылған хан жазасын,
Ақыры бір-бірінен рахмет етіп.
Бұл хисса осыменен тәмам болды,
Сіздерге білпаш¹ қылдым баян етіп.

¹ Білпаш — мағлұм

ТҮСІНІК

Өлең-жырлар

Арғынның атым Әсет армыдаған. Қазақ ССР Ғылым академиясы Орталық ғылыми кітапханасының қолжазба қорынан алынды. Папка—783, дәптер—4. Бұдан бұрын өлең «XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті» (Алматы, 1959 жыл) хрестоматиясында, «XVIII—XIX ғасырлардағы қазақ ақындарының шығармалары» (жалпы редакциясын басқарған филология ғылымының докторы Ы. Т. Дүйсенбаев, Алматы, 1962) жинақтарында басылған. Сонымен бірге «Әнші» деген атпен, «Ескі әнші аузына» деген ескертпемен Ілияс Жансүгіровтың жинақтарында да (1928, 1933, 1958, 1960) жарияланған.

Ағузы бисмилла деп бастайын сөз. Орталық ғылыми кітапхананың қолжазба қорынан алынды. П.—1638, Д.—3. Бозтай Жакыпбаев 1959 жылы Семей облысы, Үржар ауданы, Жарбұлақ кыстағында тұратын Ахметхан Мұхаметжанұлынан (1906 жылы туған) жазып алған.

Жігіттің жігіт болар бейнесінде. Сонда.

Жас жігіті мадандықпен алданады. Қазақ ССР Ғылым академиясы, М. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының қолжазба қорынан алынды. П.—214, Д.—2.

Өлеңді институттың ғылыми қызметкері Б. Адамбаев 1958 жылы Семей облысы, Үржар ауданы, Жарбұлақ кыстағында тұратын Әсеттің жерлесі және шәкірттерінің бірі жыршы Жүнісхан Көлдеевтен (1906) жазып алған.

Ыбрайға. Бұл да сонда. Б. Адамбаев 1958 жылы Семей облысы, Үржар ауданы, Бақты кыстағында тұратын Әшім Сібенөвтен (1910) жазып алған.

Жамбыл кайда? Орталық ғылыми кітапхананың қолжазба қорында. П.—783, Д.—3. Әсетпен көп жыл жолдас болған ауылдастары Сейітбаттал баласы Қожахметтің, Ысмағұл баласы Жамалидың айтуларынан жыршы Мұқаш Байбатыров 1946 жылы жазып алған.

1902 жылы Алматыда болған бір үлкен жиынға Жамбыл мен Әсет те қатысады. Жиынның соңында жұрт Әсет пен Жамбылды айтыстырмақ болады, бірақ Жамбыл айтысқа қарамай аулына қайтып кетеді. Бұл өлеңді Әсет сонда айтқан екен дейді.

Жан фани дүниеден ақырда өлемек. Институттың қолжазба қорынан алынды. П.—214, Д.—2.

Өлеңді Б. Адамбаев 1958 жылы Ж. Қалдеевтен жазып алған.

Қор болмас зерек адам ақылы бар. Сонда.

Адамның жасы жөнінде. Сонда.

Фани — дүние. Сонда.

Өсиетнама (үзақ жырдан үзінді) Орталық ғылыми кітапхананың қолжазба қорындағы Жақсыбековтың қолжазбасынан алынды.

Көркем қыз көңіл ашар дүние балдай. Сонда.

Мәлік — дарай. Сонда С. Жақсыбеков өзінің қолжазбасында: «Әсеттің «Мың бір түннен» аударған «Мәлік — Дарай» атты дастаны бар еді, содан есте қалғаны» дейді.

Қаракөз (I түрі). Орталық ғылыми кітапхананың қолжазба қорынан алынды. П.—1638, Д.—4.

Семей облысы, Үржар ауданында тұратын әнші Бікен Мәселімұлынан 1959 жылы Б. Жақыпбаев жазып алған.

Қаракөз (II түрі). Бұл өлеңді әнімен композитор Борис Григорьевич Ерзакович Қарағанды облысы, Егіндібұлақ ауданы белгілі әнші Қуан Лекеровтан 1938 жылы нотаға түсіріп жазып алған.

Әсет. Өлеңді әнімен Б. Г. Ерзакович әнші Қ. Лекеровтан 1934 жылы нотаға түсіріп жазып алған.

Қисмет. Орталық ғылыми кітапхананың қолжазба қорынан алынды. П.—783, Д.—2.

Шама. Бұл да сонда.

Гауһар қыз. Өлеңді әнімен Б. Г. Ерзакович әнші Әділжан Құрбанғалиевтан 1958 жылы нотаға түсіріп жазып алған.

Қызмқ-ай, шіркін. Бұл сөз де Б. Г. Ерзаковичтің қолжазбасынан алынды.

Мақпал бұ да.

Әсеттің **Қанафиясы.** Институттың қолжазба қорынан алынды. П.—222, Д.—1. Өлеңді Б. Адамбаев Семей облысы, Үржар ауданы, Жарбұлақ қыстағының тұрғыны күйші Әзімжан Құрманұлынан (1879 жылы туған) 1958 жылы жазып алған.

Өтелбергеге. Орталық ғылыми кітапхананың қолжазба қорынан алынды. П.—1638, Д.—7.

Сүйенген, жаным сүйген жалғыз өзі. Сонда Семей облысы, Үржар ауданының тұрғыны Дінғазы Қанағатовтан 1969 жылы жазып алынған.

Қыз арманы. Сонда Б. Мәсәлімұлынан жазып алынған. **Тәтежанға.** Институттың қолжазба қорынан алынды. П.—392, Д.—1. Өлеңді Семей облысы, Үржар ауданы, Бақты қыстағында тұратын Әсеттің туған қызы Сәмегәйден (Шамшифарудан) Б. Адамбаев 1958 жылы жазып алған.

Тәтежан жылқышы қызы (1870—1958) Әсет Найманбаевтың (1867—1923) жұбайы Өлең Тәтежанға қыз күнінде жазылған. «Өлеңді апам (шешесі) әидетіп әрқашан айтып отыратын, айтып отырып жылап та алатын» дейді қызы.

Тәтежан мен Әсеттен төрт қыз, екі ұл туған. Солардан қазіргі бары Сәмегәй (1910 жылы туған) және Қожеке (1918) Әсетовтар.

Жақсы әйел. Өлеңді әнімен Б. Г. Ерзакович әнші Әділжан Құрбанғалиевтен 1958 жылы жазып алған.

Жаз. Институттың қолжазба қорында. П.—783, Д.—7. Өлең Қарағанды қаласынан 1940 жылы жазылған Орынбай Оспантайұлының латыннан алынды. Өлеңнің екінші нұсқасын Б. Адамбаев 1963 жылы Қарағанды облысы, Ақтоғай қыстағындағы М. Горький есімді № 1 орта мектепте шығатын әдеби қолжазба журналдан («Тоқырауым аясында», № 1, май, 1961) көшіртіп алған. Мақаланың авторы Мұхтар Өмірзақов өлеңінің шығу тарихы туралы былай дейді: «Әсет Абайдың бас ақыны болған. Абай Әсетті сондай жақсы көрген, өз күні көрмесе сағынып отырады екен. Жазғытұры Абай ауылы қыстаудан көшіп шығып, бір өзенінің бойына қонады. Абай бие байлатып бір топ адаммен желі басында тұрса, жанында бір сыпыра адамы бар Әсет келеді. Бірін-бірі қош алып қуана амандасқаннан кейін Абай:

— Әсетжан, табиғаттың осы бір тамаша құбылысын суреттеп бір-екі ауыз өлең айтып жіберші! — дейді. Сонда Әсет ат үстінде тұрып, домбырасын шертіп-шертіп жіберіп осы өлеңді жырлай жөнеледі».

Төрткүл Ақболаттың биі Кәріпке айтқаны. Институттың қолжазба қорында. П.—392, Д.—1. Семей облысы, Үржар ауданы, Бақты совхозының жұмысшысы Құрман Жаннұшевтан (1912) Б. Адамбаев 1958 жылы жазып алған.

Өлең болыстың «мені жамандашым» деген өз тілегі бойынша айтылған дейді.

Жасболат, кісі-ақ едің алашақтаған. Институттың қолжазба қорында. П.—392 Д.—1.

Бұл сөзді де Б. Адамбаев Семей облысы, Үржар ауданы, Бакты қыстағында тұратын Әсеттің қызы Сәмегей Әсетовадан 1958 жылы жазып алған.

Баласын бесіктегі атастырмы. Орталық ғылыми кітапхананың қолжазба қорынан алынды. П.—1638, Д.—9. Семей облысы, Үржар ауданында тұратын Қанағатовтан Б. Жақыпбаев 1959 жылы жазып алған.

Жеріміз кейін қалды Еміл-Барлық. Сонда, Ж. Жақсыбековтің естелігінен алынды.

Үкімет советский жақсы болды. Бұл да сонда. П.—783, Д.—3. А. Байбатыровтың қолжазбасынан алынды.

Болжаусыз осы екен ғой өлім деген. Сонда. П.—783, Д.—4. 2. Мұқановтың «Алыптың адымдары» атты кітабында (Алматы, 1959), «XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті» хрестоматиясында (1959) «XVIII—XIX ғасырлардағы қазақ ақындарының шығармалары» (1962) және «Үш ғасыр жырадайды» (1965) жинақтарында басылған.

Әсетті қызы Сәмегейдің жоқтауы. Институттың қолжазба қорынан. П.—392, Д.—6. Жоқтау екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімін К. Көлдеевтің айтуынан, екінші бөлімін сол ауданның Бакты қыстағында тұратын Әсеттің қызы Сәмегейдің өз аузынан Б. Адамбаев 1958 жылы жазып алған. Соңғы бөлімі ұзақ жоқтаудан қысқартып ерілді. Бұл жоқтауды Әсет түсінен шошынып, қызына өзі үйреткен кен.

Әсетті әйелі Тәтежанның жоқтауы. Сонда. С. Әсетованың айтуынан жазып алынды. «Бұ да ұзақ еді, ұмытпын» дейді айтушы.

Айттыс — қағыстар

Әсет пен Кемпірбайдың қоштасуы. Жыр 1925 жылы «Таң» журналында, 1931 жылы С. Сейфуллин құрастырған «Қазақтың ескі әдебиет нұсқаларында» 1942 жылы С. Мұқанов пен Е. Ысмайылов құрастырған айттыста, 1959 жылы М. Ғабдуллин құрастырған «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» хрестоматиясында, 1964, 1965 жылдары Ц. Ахметов пен Б. Ысқақов құрастырған «Айттыс» жинақтарында сарияланған.

Әсеттің Мәліккемен жауаптасуы. Орталық ғылыми кітапхананың қолжазба қорынан алынды. П.—783, Д.—2.

Әсеттің Бақтыбаймен қағысуы. Бұл — ұзақ айттыстың үзіндісі.

Үзінді екі кісінің естелігінен құралды. Бірінші жұбын халық ақын Мұқаш Байбатырұлы Әсеттің жолдасы әнші Ысмағұллы Жамалдан (1870—1947) 1946 жылы жазып алған. П—783 Д—3. Екінші жұбын композитор Б. Г. Ерзакович әнші Әділжан Құрбанғалиевтан 1958 жылы жаздырып алған. Айтыс 1889 жылы Қапал уезінде үш жүзге сауын айтқан Садыр Балдек баласы Жақанбайды (композитор Мұқан Төлебаевтың арғы атасы Б. А.) асында болған.

Әсеттің Сәмет төремен айтысы. Институттың қолжазба қорында П—214, Д—1. Ж. Кәлдеевтен 1959 жылы түскен.

Поэма-дастандар

Пушкин. М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорынан алынды. П—392, Д—4.

Дастанды Б. Адамбаев, Ж. Кәлдеевтен 1958 жылы жазып алған. Ж. Кәлдеев «Әсеттің шәкірті Шерияздан ақыннан 17 жасында жаздырып алып жатпаған едім» дейді.

А. С. Пушкин «Евгений Онегин» романы негізінде шығарылған Әсеттің бұл поэмасының бұдан басқа да үш түрлі нұсқасы бар. Олар: «Евгений Онегин» (Алматы облысы, Ақсу ауданы, колхозшы Шәріповтен жазып алынған), «Онегин мен Татьянаның әңгімелері» (Алматы облысы, Ақсу ауданы Чапаев есіміндегі колхоздың мүшесі, Терібаевтан алынған және «Татьяна» Шығыс Қазақстан облысы, Аякөл ауданындағы мал совхозының жұмысшысы Әлімбетовтен Ілияс Жансүгіров жазып алған) деп аталады. Поэманың бұл үш нұсқасын Қазақстан көркем әдебиет баспасы 1937 жылы А. С. Пушкиннің қазақша үш томдығында (Редколлегия: жауапты редакторы — С. Сейфуллин, мүшелері: М. Әуезов, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов) «Евгений Онегиннің» алғашқы аудармасы ретінде Абай аудармасынан кейін, Ілияс Жансүгіровтің толық аудармасының алында) жариялаған.

Сәлиха — Сәмен. Поэма бірінші рет Шығыс Түркістанда «Алтай» баспасында 1945 жылы жарияланған. Мұнан басқа «Дастандар» (1960), «XVIII—XIX ғасырлардағы қазақ ақындарының шығармалары» (1962) және «Үш ғасыр жырлайды» (1965) жинақтарында жарияланды. Нұсқа соңғы кітаптан алынды.

Үш жетім қыз. М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорынан алынды. П—392, Д—3.

Дастанды Б. Адамбаев 1958 жылы Ж. Кәлдеевтен жазып алған. Жыршы Кәлдеев «Әсеттің бұл хиссасын Әсеттің шәкірті Шерияздан ақыннан 1924 жылы жаздырып алып жатпаған едім» дейді.

Қызыл табын ағаш ат. Бұл да сонда. Дастанды Б. Адамбаев

Ж. Кәлдеевтен 1958 жазып алған Әсеттің жерлесі әрі шәкірті Жүнісхан ақын «бұл хиссаны Әсеттен 13 жасында жаздырып алып, жаттап, содан бері айтып келемін» дейді. Орталық ғылыми кітапхананың қолжазба қорында дастанның бұдан басқа Оспанбай Орынтаевтан (1940 жылы түскен), Байжұма Құсбекұлынан (1934) Сапа Ишановтан (1937), Ыдырыс Қараменұлынан түскен нұсқалары бар.

Әсет «Үш жетім қыз», «Қызыл табан ағаш ат», «Шерізат» және «Жәмсап» хиссаларының желісін, кейіпкерлерін классикалық шығыс әдебиетінен, атап айтқанда, «Мың бір түніен» алған. Алайда әңгімелер тектердің жетегінде кетпей адамгершілікті, әділдікті уағыздайтын өзінің идеясына ыңғайлап, қазақтың тұрмысына, ұғымына бейімдеп өзінің жырлаған, сөйтіп, тың дүниесі, жаңа дастандар жасаған. Әсеттің бұлардан басқа да дастандары болған, бірақ олар әлі қолға түскен жоқ.

Түсінікті далам Б. Адамбаев.

МАЗМҰНЫ

Әсет ақын Адамбаев Б.	5
-------------------------------	---

ӨЛЕҢ-ЖЫРЛАР

Болжаусыз осы екем ғой өлім деген	23
Арғынның атым Әсет арындаған	25
«Жігіттің жігіт болар бейнесінде»	27
Жас жігіт надандықпен алданады	28
Жамбыл қайда	30
Жан фани дүниеден ақырда өлмек	30
«Қор болмас зерек адам ақылы бар»	33
Адамның жасы жөнінде	35
Фани дүние	36
Өсиетнама (ұзақ жырдай үзінді)	38
«Көркем қыз көңіл ашар дүние балдай»	40
Қаракөл (I түрі)	41
Қаракөл (II түрі)	42
Әсет	43
Қисмет	45
Шама	46
Гауһар қыз	47
Қызыл ай, шіркін!	48
Мақпал	49
Әсеттің Қанафиясы	50
Өтепбергенге	52
Сүйенген, жаным сүйген жалғыз өңі	53
Қыз арманы	54
Тәтежанға	56

Жаксы әйел	58
Жаз	59
Төрткүл Ақболаттын биі көріпке айтқаны	60
Қарақурсақ Күшк болысқа айтқаны	61
Қызар төреге айтқаны	62
«Жасболат, кісі — ақ едің алшақтаған»	63
«Баласын бесіктегі атастырып»	64
Сеніспей уағдалы серттеп қайтпа	65
Қызы Сәмегейдің жоқтауы	66
Әйел Тәтежанның жоқтауы	68

Айтыс-қағымстар

Әсет пен Кемпірбайдың қоштасуы	75
Әсеттің Мәлікемең жауаптасуы	78
Әсеттің Бақтыбаймен қағысуы	80
Әсеттің Сәмет төрмен айтысы	82

Дастан-Хисалар

Пушкин	89
Сялиха-Сәмен	99
Үш жетім қыз	112
Қызыл табиғи араш ат	138
Түсіліктер (Б. Адамбаев)	163

Навманбаев Әсет

ШЫҒАРМАЛАР (Әлеңдер, ай-
тыстар, дастандар). Кітаптың ав-
торы: В. Адамбаев, С. Ордалиев.
Алматы, «Жауыншы», 1988.

172 бет. (Қаз ССР Ғылыми акад.
М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және
өнер институты).